

ISSN 2411-6076 02
ISSN 2709-135X (online)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТ НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№2 (78) 2020

сәуір, мамыр, маусым, 2020

апрель, май, июнь, 2020

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялық кеңес:

А.Фазылжанова филология ғылымдарының кандидаты (бас редактор); **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Е.З.Қажыбек**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның коор. мүшесі; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Кирхнер**, Ю.Лебих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Ә.Д.Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Н.Демір**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **А.В.Дыбо**, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі; **Т.Ж.Мұсаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Кыргыз Республикасы Ғылым академиясының коор. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Малбақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Б.Момынова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **А.Алдаш**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Қ.Кудеринова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Д.Қ.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакционный совет:

Фазылжанова А.М., кандидат филологических наук, главный редактор (Казахстан); **Уали Н.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Жанұзақов Т.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Жүнісбек А.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Базарбаева З.**, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК (Казахстан); **Манкеева Ж.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Қажыбек Е.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Казахстан); **Кирхнер М.**, профессор Гиссенского университета им. Ю. Лебиха (Германия); **Сүлейменова Э.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Демір Н.**, профессор Университета Хаджеттепе (Турция); **Дыбо А.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Россия); **Мұсаев Т.**, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И. Арабаева, член-корреспондент академии наук Кыргызской Республики, доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан); **Джусупов М.**, Узбекский государственный университет мировых языков, доктор филологических наук, профессор (Узбекистан); **Малбақов М.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Момынова Б.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Алдаш А.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Кудеринова К.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Шомфай Д.**, научный сотрудник Института этнологии Венгерской академии наук, PhD по специальности алтаистика (Венгрия).

Editorial Board

Fazylzhanova A.M., Candidate of Philological Sciences, Editor-in-chief (Kazakhstan); **Uali N.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Zhanuzakov T.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Zhunisbek A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Bazarbayeva Z.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Mankeeva Zh.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kazhybek Y.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Kirchner M.**, Professor of the Justus Liebig University of Giessen (Germany); **Suleimenova E.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Demir N.**, Professor of Hacettepe University (Turkey); **Dybo A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the Russian Academy of Sciences (Russia); **Mussayev T.**, Director of the Institute of Linguistics and World Languages of Bishkek University named after I. Arabaev, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kyrgyzstan, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kyrgyzstan); **Dzhusupov M.**, Uzbekistan State University of World Languages, Doctor of Philological Sciences, Professor (Uzbekistan); **Malbakov M.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Momynova B.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Aldash A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kuderinova K.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Shomfay D.**, researcher of the Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences, PhD in altaistics (Hungary).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж.

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен 05.03.2001 жылы берілді.

Государственный регистрационный, №1799-ж выдан от 05.03.2001 года

Министерством культуры, информации и общественного согласия.

State registration number, No. 1799-z issued on 05.03.2001

by the Ministry of culture, information and public consent.

Ә.Жүнісбек

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

ОРТАҚ ТҮРІК ЛАТЫН ӘЛІПБИ ЖАЙЛЫ (ortaқ türük latin әліpbiyi jaylı)

Аннотация. Түрік тілдерінің жазуын бірегейлендіру өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Ортақ түрік әліпбиі түрік халықтарының басын біріктіретін ұтымды амал болып табылады. Түрік (түркі) халықтарының қазіргі әліпбиі латын, кирилл және араб графикаларына негізделіп келе жатқан көптекті жазу болып отыр. Соның нәтижесінде дыбыс құрылымының жақындығы мен туыстығына қарамай, түрік тілдерінің әліпбиі және оның орфографиялық үлгісі бір-бірінен өте алшақ жатыр. Осыған байланыста мақалада түрік халықтарының жазуын бірегейлендіру мәселесіне арналған және оны іске асырудың жолы ұсынылып, таратып көрсетеміз.

Мақала түрік халықтарының жазуын бірегейлендіру мәселесіне арналған және оны іске асырудың жолы ұсынылады. Ғылыми (теориялық) негіздемесі орнықты әліпби арқылы ғана бүкіл түрік жұртына оқылым/айтылымы түсінікті ортақ мәтін қалыптасады. Ол үшін әр тілдің ғалымдары әліпби өрнектерін бірыңғай белгілеп отыру керек. Төменде осыған байланысты сөз қозғайтын боламыз.

Тірек сөздер: ортақ әліпби, әріп, дыбыс, артикуляция, перцепция, көптекті, орфоэпия.

А.Жунисбек

Главный научный сотрудник Института языкознания
им. А.Байтұрсынова, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

ОБ ОБЩЕМ ТЮРКСКОМ ЛАТИНСКОМ АЛФАВИТЕ

Аннотация. Один из самых актуальных вопросов – это унификация тюркских языков. Общий тюркский алфавит – рациональный способ объединения тюркских народов. Современная графика тюркских народов основана на латинице, кириллице и арабской графике, и отличается многообразием. В результате, несмотря на близость и родство звуковой структуры, алфавиты тюркских языков и их орфография сильно отличаются друг от друга.

В статье обсуждается проблема унификации письма тюркских народов и предлагаются пути ее решения. Научно (теоретически) обоснован тот факт, что только через устойчивый алфавит формируется общее текстовое пространство, понятное в плане чтения/произношения всем тюркским народам. С этой целью лингвисты, специализирующиеся на изучении разных языков, должны прийти к согласию относительно унификации алфавитных систем.

Ключевые слова: общий алфавит, буква, звук, артикуляция, перцепция, многообразие, орфоэпия.

A.Zhunisbek

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A.Baitursynov,
Doctor of Philology, Professor
Almaty, Kazakhstan

ABOUT THE COMMON TURKIC LATIN ALPHABET

Annotation: One of the most pressing issues is the unification of the Turkic languages. The common Turkic alphabet is a rational way of uniting the Turkic peoples. Modern graphic systems of the Turkic peoples are based on Latin, Cyrillic and Arabic graphics, and they are diverse. As a result, despite the proximity and kinship of the sound structure, the alphabets of the Turkic languages and their orthography are very different from each other.

The article raises the problem of unifying the writing of the Turkic peoples and suggests the ways to solve it. It is scientifically (theoretically) justified that only through a stable alphabet, the common textual space is formed that is understandable in terms of reading/pronunciation for all Turkic peoples. For this purpose, linguists who specialize in studying different languages must agree on the unification of alphabetic systems.

Keywords: common alphabet, letter, sound, articulation, perception, variety, orthoepy.

Түрік (түркі) халықтарының қазіргі әліпбиі латын, кирилл және араб графикаларына негізделіп келе жатқан *көптекті* жазу болып отыр. Соның нәтижесінде дыбыс құрылымының жақындығы мен туыстығына қарамай, түрік тілдерінің әліпбиі және оның орфографиялық үлгісі бір-бірінен өте алшақ жатыр. Ендеше, **түрік тілдерінің жазуын бірегейлендіру** өзекті (актуал) мәселелердің бірі болып отыр. Ортақ түрік ӘЛШБИИ түрік халықтарының **басын біріктіретін** ұтымды амал болып табылады.

Ғылыми (теориялық) негіздемесі орнықты әліпби арқылы ғана бүкіл түрік жұртына оқылм/айтылымы түсінікті ортақ мәтін қалыптасады. Ол үшін әр тілдің ғалымдары әліпби өрнектерін бірыңғай белгілеп отыру керек.

Бірінші кезекте, түрік лингвистикасының (фонетикасының) негізгі ұстанымдары «европаөзімшіл» (европацентризм) ықпалынан тазартылуы тиіс. Өйткені осы күнге дейін, өкінішке орай, әсіресе бұрынғы кеңес (Совет одағы) қарамағында болған түрік мемлекеттері жазу мәселесінде орыс тілінің әліпбиі мен еміле-ережерінің ықпалынан шыға алмай отыр. Түрік тілдерінің әліпбиін үйлестіруге кедергі болып отырған да осындай қайшылықтар. Сөйтіп дыбыс түрлерінің бір-біріне жақындығы мен ұқсатығына қарамай түрік әліпбилері өзара үйлеспей жатыр. Үйлеспеушілік әліпби құрамындағы таңба (әріп) саны мен ортақ бір дыбысты әртүрлі белгілегеннен байқалады [1].

Түрік дыбыстарын өзара үйлестіре талдауға негіз болатын теориялық ұстаным керек. Ондай ұстаным түрік тілдерінің іргелі (фундаментал) заңдылығы сингармонизм (үндесім) болып табылады. Үндесім теориясының нәтижесінде айтылым (орфоэпия) мен жазылым (орфография) өзара үйлесімін табады.

Біздің ойымызша түрік тілдері үшін «бір дыбыс – бір әріп» болып белгіленген әліпби дұрыс әліпби. Сонда «Бір дыбыс – бір әріп» ұстанымына орай әрбір әріптің бір ғана оқылым (айтылым) үлгісі болады.

Түрік жазуына қатысты 1991-1993 жылдары әртүрлі деңгейде өткен жиындардың нәтижесінде тәуелсіз түрік мемлекеттері 34 таңбадан тұратын ОРТАҚ ӘЛІПБИ үлгісін ұсынды (түпнұсқадағы құранды **Ŋ ŋ** таңбасын жазуға ыңғайлы **Ŋ ŋ** таңбасымен алмастырдық). Әрі қарай осы әліпби үлгісін пайдаланамыз.

**Aa, Əə, Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, Ff, Gg, Ğğ,
Hh, İ, İi, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Dŋ,
Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv,
Ww, Xx, Yy, Zz**

Мұндағы мақсат – егер түрік мемлекеттері латын графикасын қабылдайтын болса, онда қажет әріптерді осы 34 таңбаның ішінен алғаны жөн. Сонда түрік халықтарының жазуы бір ізге түседі (бірегейленеді). Әрине, сөздің айтылымы (оқылымы) әр ұлттың өз тіліне тән әртүрлі бола береді, бірақ сөздің графикалық бейнесі (суреті) барша түрікке таныс болады. Сөйтіп ортақ мәтін қалыптасады, бірінің жазғанын екіншісі оқи беретін болады.

Мысал ретінде қазақ ҰЛГТЫҚ әліпбиінің қалай жасалғанына тоқталайық.

Бірінші кезекте қазақ тілінің төл дыбыс құрамы (состав) мен жүйесі (система) дұрыс анықталуы керек. Төменде дауысты және дауыссыз дыбыстардың жіктелім кестелері беріліп отыр (1, 2-кестелер).

1-кесте. Қазақ тілі дауысты дыбыстарының жіктелімі

дауысты дыбыстар		тілдің тік қалпы	жасалу орны			
			тіл ортасы		тіл арты	
			езулік	еріндік	езулік	еріндік
құрамы жалаң	ашық	ə/ä		a		
	қысаң	i	ü	ı	u	
	құранды	e	ö		o	

2-кесте. Қазақ тілі дауыссыз дыбыстарының жіктелімі

жасалу тәсілі	дауыс қатысы	жасалу орны				
		ерін-ерін	тіл ұшы	тіл ортасы	тілшік	
тоғысыңқы	қатаң	p	t	k	q	
	ұяң	b	d	g	ğ	
	үнді	m	n	(ŋ)	ŋ	
жуысыңқы	қатаң		ʃ			
	ұяң					
	үнді			(y)	y	
	жинақы	қатаң		s		
		ұяң		z		
	діріл	үнді	w			
			r			
l						
жанама						
жабысыңқы	ұяң		j			

Әр дыбыс өзінің жасалым (артикуляция), естілім (перцепция) айырым белгілеріне (дифференциальные признаки) қарай өз ұясына орналасқан. Кестелер төл дыбыстарымыздың құрамы мен олардың жүйесін көрнекі көрсетіп тұр. Мұның сыртынан қазақтың дауысты/дауыссыз дыбысын іздеп әуре болмау керек [2].

Латын әліпбиінің таңбалары (әріптері) осы айырым белгілерге лайық халықаралық үлгіде (Халықаралық Фонетикалық Әліпби – ХФӘ) таңдалып алынған.

Ендеше қазақ тілінің төл дыбыс құрамын анықтап, жүйесін сипаттап алып барып латын әліпбиін құрастыруға көшу керек. Жүйелі ӘЛШБИ сонда ғана шығады

Осы кестелерде көрсетілген қазақ тілінің дауысты/дауыссыз дыбыстарынан басқа қазақ тілінің дыбысы жоқ, іздемеу де керек. Кестеде орны табылмаған дыбыс қазақ тілінің дыбысы емес.

Кестеден көрініп тұрғандай, қазақ тілінде 9 дауысты дыбыс, 17(19) дауыссыз дыбыс бар. Бар болғаны 26 (28) төл дыбыс. Қазақ тілінің төл дыбыстарының таңбалары ортақ түрік әліпбиінің ішінен толық табылып тұр.

ОРТАҚ ӘЛШБИДІҢ құрамынан алынған қазақ әліпбиін «Ұлттық әліпби» деп атадық.

Қазақ ұлттық латын әліпбиі
**Aa, Әә, Bb, Dd, Ğğ, Gg, Ee,
Jj, Zz, Yy, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Dң,
Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Tt, Uu, Üü,
Ww, Iı, İi, Şş,**

ОРТАҚ ӘЛШБИ үлгісі кез-келген түрік тілінің әліпбиін құрастыруға толық жетіп жатыр. Әрине бірлі-жарым бірегей (уникал) дыбыстар болып қалары сөзсіз, ондай жағдайда таңбаны сол тілдің мамандары өзінше шешіп, ерекше таңба (әріп) барын ескертіп отырсын.

Тәжірибе көрсеткендей, ОРТАҚ ӘЛШБИДІҢ жазылуы мен оқылуын тез үйреніп, тез менгеріп кетуге болады. Төменде «Ұлттық әліпби» бойынша терілген қысқаша мәтін үзінділерін келтіріп отырмыз, әркім өзі көз жүгіртіп көрсін.

Бір дыбысты бірнеше (екі-үш) таңбамен белгілеу әлеми жазу тәжірибесінде бар. Ал бір таңбамен бірнеше дыбыс және дыбыс тіркесін белгілеу, өкінішке орай, тек қазақ тіліне ғана тән.

Тағы да ғылыми негізге жүгінетін болсақ, Халықаралық Фонетикалық Әліпби (ХФӘ немесе МФА – Международный Фонетический Алфавит) үлгісі бойынша әрбір дауысты/дауыссыз дыбыстың, өзінің жасалымына (артикуляциясына) лайық, латынның әліпби таңбасы алынады. Таңба (әріп) таңдау дыбыс жасалымына (артикуляциясына) тікелей байланысты [3].

Өкінішке орай, қазақтың жазу тарихында бірде дауысты, бірде дауыссыз болып, алдамшы күн кешіп келе жатқан ақиқат «й», «у» дыбыстарымыздың ақиқат [w], [y] таңбаларына дүркін-дүркін ұсынылып келе жатқан латын негізіндегі әліпбиімізден де орын табылмады. Енді қашан және қай ұрпақ оны осы бір шала жансар әліпбиі тамұғынан аршып ала алар екен, әлде біздің көз алдымызда өшіп құрдымға кете береді ме? Келер ұрпаққа аманат етіп қалдыруға да дәрменіміздің келмегені ғой.

Қорыта келіп, мынадай ұсыныс жасағымыз келіп отыр. Түрік мемлекеттері әрқайсысы өз әліпбиін өзінше қабылдап кетіп барады, тағы да кирилл кезіндегідей бірінің жазуын екіншісі түсінбейтін болды. Жарайды, әр мемлекет өз әліпбиіне

ие бола берсін, оған қарсыласар шама жоқ. Бірақ жоғарыдағы ортақ ӘЛПБИДИ пайдаланып, ортақ гәзет, мүмкін жорнал шығара алсақ. Түрік халықтарының бәрінің ауыз әдебиетінен, көркем шығармалардан, балаларға арналған еңбектерден шағын-шағын үзінділер, ұлы тұлғалар жайлы танымдық деректер жарияланып отырар еді. Бұған әрине алдымен тілі түрік тілдерінің бірінде шыққан түрік жұртының зиялы өкілдері атсалысу керек болады. Басылым мәтінін ешбір түрік жатсынбайтын болады.

Осындай ойтастар ұсыныс бар екенін ескере жүріңіздер.

QOSIMŞA ÖRNEKTER

ABAY JOLI

Üş күndik joldıñ bügingi soñğı künine bala şäkirt barın saldı. Qorıqtan kün şığa atqa mineyik dep asıqqan-dı. Bunı qaladan alıp qaytqalı barğan aǵayını Baytastı da tañ atar-atpasta özi oyatıp turǵızıp edı. Kün uzın attan da túspey, özge júrginşilerden oq boyı alda otırǵan. Key-keyde özine tanıs Köküyirim men Buratıygen, Taqırbulaq sıyaqtı qonus-qudıqtardıñ tus-tusına kelgende bala oqşaw şıǵıp, astındaǵı jaraw qula bestisin aǵızıp-aǵızıp ta aladı.

– Mina balanıñ awılǵa asıǵuwın-ay!

Üzindi

N. Nazarbayev

1. ATQA MİNÜW MÄDENİYETİ

Atqa minüw мәdeniyeti men jılqı şaruwaşılıǵı jer жүzine Ulı daladan taraǵanı tariyqtan belgili. Elimizdiñ soltüstik öñirindegi eneolit дәwirine tiyesili «Botay» qonısında жүrgizilgen qazba jumıstarı jılqıñ tuñǵuş ret qazirgi Qazaqstan awmaǵında qolǵa üyretilgenin дәleldeı. Jılqını qolǵa üyretiw arqılı bizdiñ babalarımız öz дәwirinde adam aytqısız üstemdikke iye boldı. Al jaqandıq awqımda alsaq, şaruwaşılıq pen әskeriy saladaǵı teñdessiz revolyutcyǵa jol aştı. Jılqıñ qolǵa üyretilüwi atqa minüw мәdeniyetiniñ de negizin qaladı. Bes qaruwın asınǵan salt attı sarbaz aybarlı köşpendiler imperyaları tariyq saqmısına şıqqan дәwirdiñ simvolına aynaldı. Tuw ustaǵan salt attı jawıngerdiñ bey-nesi - batırlar zamanınıñ eñ tanımал embleması, sonımen qatar attı әskerdiñ payda boluwına baylanıstı qalıptasqan köşpendiler әlemi «mәdeniy kodınıñ ay-rıqşa elementi. Avtokölik qozǵaltqıstarıñ quwatı әli күнге deyin attıñ küşimen öleşenedi. Bul дәstür – jer жүzinde salt attılar üstemdik qurǵan ulı дәwirge degen qurmettiñ belgisi. Biz әlemniñ barlıq tükpirine ejelgi qazaq jerinen taraǵan osınaw ulı tekhnolo-gyalıq revolyutcyanıñ jemisin adamzat balası XIX ǵasıǵa deyin paydalanıp kelgenin umıtpawǵa tiyispiz. Qazirgi kiyim ülgisiniñ bazalıq komponentteri Dala örkeniyetiniñ erte kezеñinen tamır tartadı. Atqa minüw мәdeniyeti salt attı jawıngerdiñ iqsam kiyim ülgisin дүniyege әkeldi. At üstinde жүrgende ıñǵaylı boluwı üşin babalarımız alǵaş ret kiyimdi üstiñgi jәne astıñǵı dep ekige bölđi. Osılayşa kәdimgi şalbardiñ alǵaşqı nusqası payda boldı. Bul salt attı adamdardıñ at qulaǵında oynawına, urıs kezinde erkin qıymıldawına мүmkindik berdi. Dala turǵındarı triden, kiyizden, kendir men жүnnen, kenepтен şalbar tikti. Sodan beri mınдаǵan jil öitse de, kiyimniñ osı түri özgere qoymadı. Qazba jumıstarı kezinde tabılǵan köne şal-barlardıñ eş ayırması joq. Sonımen qatar бүgingi etikterdiñ barlıq түri köşpendiler atqa mingende kiygen jumsaq ökşeli saptama etiktiñ «muragerleri» ekeni belgili. At üstinde жүrgen köşpendiler taqımına basqan

səyğüligine neğurlım erkin minip jürüwi üşin biyik er-turman men üzeңgini oylap taptı. Bul jañalıq salt attı adamnıñ at üstinde qaqqan qazıqtay mıǵım otıruwına, qolındaǵı qaruwın eş qıyındıqsız jöne neğurlım tiyimdi qolda-nuwına mümkindik berdi. Babalarımız şapqan attıñ üstinen sadaq tartıwdı barınşa jetildirdi. Soǵan baylanıstı qaruwdıñ qurılımı da özgerip, kürdeli, ıñǵaylı әri quwattı bola tüsti. Masaǵına qawırsın taǵılıp, metalmen uştalǵan jebe beren sawıttı tesip ötetin köbebuzarǵa aynaldı. Qazaqstan awmaǵında ömir sürgen türki taypaları oylap tapqan taǵı bir teqnołyalıq jañalıq - qılış. Onıñ oqtay tüziw nemese iyilgen jüzi – erekşe belgisi. Bul qaruw eñ mañızdı әri keñ taralǵan soǵıs quralına aynaldı. Sarbaz ben onıñ mingen atın qorǵawǵa arnalǵan sawıttı da alǵaş ret babalarımız jasaǵan. Ewrazya köşpendileriniñ ayrıqşa mañız-dı jañalıǵına balanǵan muzday temir qursanǵan attı әsker osılayşa payda boldı. Otı qaruw payda bolıp, jappay qoldanısqı engenge deyin attı әskerdiñ damuwı bizdiñ dwirimizge deyingi I mıñıldıq pen bizdiñ дәwirimizdiñ I ǵasırı arasında köşpendilerdiñ uzaq uwaqtı boyı burın-soñdı bolmaǵan jawın-gerlik üstemdik ornatuwın qamtamasız etken jasaqtıñ erekşe türi - aybarlı attı әskerdiñ qalıptasuwına ıqpıl etti.

2. ULI DALADAGI EJELGI METALLURGYA

Metall öndirüwdiñ amal-tәsilderin tabuw tariyqtıñ jaña kezeңine jol aşıp, adamzat damuwınıñ barısın tübegeyli özgertti. San aluwan metall kenderine bay qazaq jeri – metallurgya payda bolǵan alǵaşqı ortalıqtardıñ biri. Ejelgi zamanda-aq Qazaqstannıñ Ortalıq, Coltüstik jöne Şıǵıs aymaqtarında taw-ken öndirisiniñ oşaqtarı payda bolıp, qola, mıs, mırsı, temir, kúmis pen altın qorıtpaları alına bastadı. Ata-babalarımız jaña, neğurlım berik metaldar öndirüw isin damıtıp, olardıñ jedel teqnołyalıq ilgerilewine jol aştı. Qazba jumıstarı barısında tabılǵan metall qoritatin peşter men qoldan jasalǵan әsekey buyımdarı, ejelgi дәwirdiñ turmıstıq zattarı men qaruw-jaraqtarı bul tuwralı tereñnen sır şertedi. Osınıñ bәri ejelgi zamandarda bizdiñ jerimizdegi dala örkeniyeti teqnołyalıq turǵıdan qanşalıqtı qarqındı damıǵannı körsetedi.

3. AÑ STILI

Bizdiñ ata-babalarımız qorşaǵan ortamen etene ömir sürip, özderin tabıyǵattıñ ajıramas bölsegi sanaǵan. Bul bastı turmıs qaǵıydatı Ulı dalanı mekendegen qalıqtardıñ duniye tanımı men qundılıqtarın qalıptastırdı. Öz jazuwı men mipologyası bar Qazaqstannıñ ejelgi turǵındarınıñ ozıq мәdeniyeti boldı. Olardıñ murasınıñ jarqın körinisi, körkem bolmısı men ruwqanıy baylıǵınıñ ayşıqtı belgisi – «añ stili» öneri. Januwarlar beynesin turmısta paydalanuw adam men tabıyǵattıñ özara baylanısınıñ simbolına balanıp, köşpendilerdiñ ruwqanıy baǵdarın ayqındap otırǵan. Olar jirtqıstardıñ, negizinen mısıq tuqımdas ańdardıñ süwretin köbirek qoldanǵan. Egemen Qazaqstannıñ simbolarınıñ biri – jergilikti januwarlar әleminde siyrek kezdesetin turpatı tekti qar barısı ekeni kezdeysoq emes. Bul rette, añ stili babalarımızdıñ ayrıqşa joǵarı öndiristik tәjiriybesi bolǵannı körsetedi. Olar oyuwlap keskindewdi, metalmen jumıs istewdiñ teqnikasın, sonıñ işinde, mıs pen qoladan balqımalar jasawdıñ jöne quymalar quyuwdıñ, jayma altın dayımdawdıñ kürdeli әdisterin jaqsı menşergen. Jalpı, «añ stili» penomeni әlemdik önerdegi biyik belesterdiñ biri sanaladı.

4. ALTIN ADAM

Bizdiñ tüp-tamırımızǵa jañaşa közqaraspen qarawǵa jol aşıp, әlemdik ǵılım üşin sensatcya sanalǵan jañalıq – 1969 jılı Qazaqstannıñ Esik qorǵanнан tabılǵan, önerтанuwşı ǵalımdar arasında «qazaqstandıq Tutanqamona» degen atqa iye bolǵan «Altın adam». Bul jawınger talay tılsım qupıyanıñ betin aştı. Bizdiñ babalarımız әli күнге deyin öзинiñ asqan körkemdigimen tamsandıratın asa joǵarı deңgeydegi körkem duniyeler jasaǵan. Jawıngerdiñ altınмен aptalǵan kiyimderi ejelgi шеберлердиñ altın öñdew teqnikasın

jaqsı mengergenin ańǵartadı. Sonimen birge bul jańalıq Dala örkeniyetiniń zor quwatı men estetikasını aýgıleytin bay mipologyanı paş etti. Dala qalqı öz kösemderin osılayşa ulıqtap, onıń mǵrtebesin kún sekildı qudiret deńgeyine kóterip asqaq-tatqan. Qorındaǵı sǵn-saltanattı jasaw-jabdıqtar ejelgi babalarımızdıń zıyatkerlik dǵstúrlerinen de mol qabar beredi. Jawıngerdiń janman tabılǵan kúmis keselerdiń birinde oyıp jazılǵan tańbalar bar. Bul - Ortalıq Aziya awmaǵıman burın-sońdı tabılǵan jazuw atawlınıń işindegi eń kónesi.

5. TÜRKİ ƏLEMİNİD BESİGİ Qazaqtardıń jne Ewrazıyanıń basqa da qalıqtarınıń tariyqında Altaydıń alar ornı erekşe. Osmaw asqar tawlar ğasırlar boyı Qazaqstan jeriniń tǵji ğana emes, külli türki əleminıń besigi sanaladı. Dəl osı öñirde bizdiń dǵwirimizdiń I mıńjıldıǵınıń orta şeninde Türki dúnıyesi payda bolıp, Ulı dala tósinde jańa kezeń bastaldı. Tariyq pen geograpıya türki memleketteri men ulı köşpendiler imperyaları sabaqtastıǵınıń ayrıqşa modelin qalıptastırdı. Bul memleketter uzaq uwaqıt boyı birin-biri almastırıp, orta ğasır-daǵı Qazaqsannıń ekonomikalıq, sayasıy jəne mǵdeniy ömirinde öşpes izin qal-dırdı. Orasan zor keńistikti iygere bilgen türkiler ulanǵayır dalada köşpeli jəne otırıqşı örkeniyettiń özindik örneǵin qalıptastırıp, öner men ğılımnıń jəne əlemdik sawdanıń ortalıǵına aynalǵan ortaǵasırılıq qalalardıń güldenüwine jol aştı. Mǵselen, orta ğasırdaǵı Oturar qalası əlemdik örkeniyettiń ulı oysıldarınıń biri – Əbüw Nasır Əl-Parabıydi dúnıyege əkelse, türki qalıqtarınıń ruwqanıy köşbasşılarınıń biri Qoja Aqımet Yasawi Türkistan qalasında ömir sürip, ilim taratqan.

6. ULI JIBEK JOLI

Elimizdiń geograpıyalıq turǵıdan utımdı, yaǵnıy Ewrazıya qurılıǵınıń kindiginde ornalasuwı ejelden ərtürlı memleketter men örkeniyetter arasında tranzittik «dǵlizderdiń» payda boluwına septigin tiygizdi. Bizdiń dǵwirimizden bastap bul qurılıq joldarı Ülken Ewrazıyanıń Şıǵısı men Batısı, Soltüstigi men Oñtüstigi arasındaǵı sawda jəne mǵdeniyet salasındaǵı bayla-nıstardıń transkontinentaldı jelisine - Ulı Jibek jolı jüyesine aynaldı. Bul jol qalıqtar arasındaǵı jaqandıq özara tawar aynalıwı men zıyatkerlik intımaqtastıqtıń qalıptasıp, damuwı üşin ornıqtı platporma boldı. Kerüwen joldarın minsiz uyım-dastırıp, qawipsizdigin qamtamasız etken Ulı dala qalqı ejelgi jəne orta ğasırlar-daǵı asa mańızdı sawda qatnasınıń bastı dǵnekeri sanaldı. Dala beldewi Qıtay, Ündi, Parsı, Jerorta tenjizi, Tayaw Şıǵıs jəne slabyan örkeniyetterin baylanıstırdı. Alǵaş payda bolǵan sǵtten bastap, Ulı Jibek jolı kartası, negizinen Türk imperyalarınıń awmaǵın qamtıdı. Ortalıq Ewrazyada türkiler üstemdik qurǵan kezeńde Ulı Jibek jolı güldenüw şegine jetip, qalıqaralıq awqımda ekonomikanı örkendetüwge jəne mǵdeniyetti damıtıwǵa septigin tiygizdi.

7. QAZAQSTAN – ALMA MEN QIZǴALDAQTIID OTANI

Asqaq Alatawdıń bawrayı alma men qızǵaldaqtıń «tariyqıy otanı» ekeni ğılımnıy turǵıdan dǵleldengen. Qarapayım, biraq бүkil əlem üşin özindik mǵn-mańızdı zor bul ösimdikter osı jerde bür jarıp, jer jüzine taralǵan. Qazaqstan qazır de əlemdegi alma atawlınıń arǵı atası - Sibers almasınıń otanı sanaladı. Dəl osı tuqım eń köp taralǵan jemisti əlemge tartıw etti. Bərimiz biletin alma – bizde-ǵı almanıń genetikalıq bir türı. Ol Qazaqstan awmaǵındaǵı İle Alatawı bawrayman Ulı Jibek jolınıń köne baǵıtı arqılı alǵaşqıda Jerorta tenjizine, keyinnen бүkil əlemge taralǵan. Osı tanımal jemistiń tereń tariyqınıń simbolı retinde elimizdiń oñtüstiginde eń əsem qalalardıń biri Almatı dep ataladı. Qazaqstan awmaǵında Şuw, İle tawlarınıń eteginen əli künge deyin jergilikti ösimdikter əleminıń jawqarı sanalatın Regel qızǵaldaqtarın bas-tapqı küyinde kezdestirüwge boladı. Bul əsem ösimdikter bizdiń jerimizde Tyan-Şan tawlarınıń etegi men şöleyt dalanıń tıyiser tusında payda bolǵan. Qazaq

topırağındaғы osınaw qarapayım, sonday-aq erekşe gülder öz әdemiligimen көртеgen қалықтн жүрегін jawlap, birtindep бүkil әлемge taradı. Бүгінде jer жүзінде қызғалдақтн 3 мнннан astam түri bar, olardıң basım көпşiligi – bizdiң dala қызғалдағынн «urpaғы». Qazir Qazaqstanda қызғалдақтн 35 түri өседi.

F. Veysallı

Әzirbayjan

Sonrakı illerdә mән elmimizin aғsaqqalı, hörmәtli Aғamusa müәllimlә tez-tez tәmasda olmuşam, ona heyranlıғımı gızlәdә bilmәmişәм. Onun tәmkini, dillә baғlı dәрin мәntiqi ümumilәshmәlerini һәр zaman hiss etmişәм. Heç yadımdan çıxmaz, mәnim aspirantlarımdan biri onun rәhbәрlik etdiyi, AMEA-nın Dilçilik Institutundakı Müdafie Şurasında doktorluq dissertasiyasını imüdafie edirdi. Bir neçә germanist kimi mәni dә birdәfәlik müdafie şurasına üzv salmışdı Aғamusa müәllim. Müdafie başladı, prosedur мәsәләler qurtardı, opponentler çıxış elәdi, sonra müzakirә başladı. Mән söz alıb çıxış etdim. Görünür, mәnim çıxışım akademik A. Axundovun xoşuna gәlmışdi. Fasilәdә yaxınlaşıb hal-әhval tutanda dedi ki, özünü çox yormA. Sән elәyә bildiklerini etmişән. Özündән muğayat ol. Mән minnәdarlıғımı bildirdim, bir neçә gündән sonra ona növbәti kitabımı baғışlayanda dedi: «Fәxrәddin, sәni «Türkologiya» jurnalının redaksiya şurasına daxil etmişik». Sevincimin һәddi-һүdudu yox idi. Demәli, bu böyük alim mәnim yaradıcılıғımı izlәyirmış. .

Aғamusa müәllim çox lәyaqәtli, alim etikasını gözlәyән, mehriban vә alicәнab insandır. Bildiklerini әtrafdakılarla bölüşmәyә һәмişә hazır olan bu böyük insan ömrünün ahıl çağında da yorulmadan xalqımızın yolunda çalışır, «Orfoqrafiya lüğәti»mizin yeni tәkmillәmiş nәşrini çapa hazırlayır, «Seçilmiş әsәrlәri»nin ikicildliyini tamamlayaraq nәşriyyata tәqdim edib.

Aғamusa müәllim nәdән yazırsa-yazsın, o һәр yerdә yenilikçidir, novatordur, dilimizi vә dilçiliyimizi yüksәk zirvәlәрә daşıyan zәhmәtkeş sadә bir alimdir. Ömrünün bu çağında ona uғurlar dilәyәрәk can saғlıғı arzulamaqla bu kiçik yazını burada tamamlamaq istәyirәм. Daima yaşayıb yaradın, әziz vә hörmәtli Aғamusa müәllim!

A. Qara

DÄRİGER ŞENOL CADİK BAVRIMIZGA KEZİNDE QOLDAV KÖRSETKEN SAGAT AŞIMBAY OTBASINA EVROPA QAZAQTARI ATINAN MIÑ ALGIS

Evropa qazaqtarınıñ maqtanıstarınan biri mİYga operatsiya jasaytın belgili hirurg Şenol Cadik bolıp tabıladı. Onıñ дәriger bolıp jetilÜVinde qazaqtıñ belgili azamatl Sagat Aşimbay otbasınıñ eñbegi zor. Öytkeni 1991 jılı Sagat agamız Germaniyaga kelip ketedi. Mainzda Şenoldın ata-anasimen tanısadı. Keyin 1992 jılı I. dñnİYejüzilik qazaq qurılıtayına bargan Şenol Qazaqstanda meditsina fakultetinde oqUV üşin kömek surap Sagat Aşimbaydıñ üyine baradı. Biraq ol kisi bir jıl aldın dñnİYe salgan. Äytse de onıñ ayavlı jarı Şerbanu apay ogan kömek qolın sozadı. Söytip onıñ Almatıda oqUVga qabıldanUVına jāne bir jıl bilim alUVına jәrdem beredi. Bir jıldan keyin Şenol Germaniyaga qaytıp oqUVın sonda jalgastırıp mıqtı hirurg bolıp şıғadı. Mine söytip Şenoldıñ bugün Evropa jane TürkİYA qazaqtarınıñ maqtanışına aynalUVında ŞerbanU apaydıñ eñbegi zor. Bul sonimen qatar tävelsiz Qazaqelinin arqası. Osılaysa Qazaqeli men dİYaspora bir bolsa, mıqtı azamattar köptep şıғadı. Jäne dİYaspora küşeyedi. Bүgingi tañda Şenol Cadik Evropa qazaqtarına bilimimen paydasın tİYgizip otır. Evropadağı qazaq мәdenİY ortalıqtarına kömegin tİYgizÜVde. Qazaqstannan Germaniyaga oqUVğa tüsken qazaq jastarına qamqorşı bolUVdA.ŞerbanUV apay sonimen qatar Nurotan PartİYasın basqarıp otırған Mävlen

Aşimbaydın da anası. Ol kisige Evropa jäne TürkİYa qazaqtarı atınan mıñ algıs. Ol kisi sonimen qatar köptep qabar ala almagan qurbısı jane Şenoldın anası JämİYla hanımğa köp sälem ayttı. Biz osı jerden ol kisiniñ sälemin JämİYla jeñgemizge jetkizip otırmız. Rahmet sizge Şerbanu apay siz atameken men dİYaspora arasında qanday baylanıs bolUV kerektigin, dİYasporanı qalay küşeytUVge bolatının söz ben emes, is pen körsetip berdiñiz. Aman bolınız. Deñsavlıgımız mıqtı, ömir jasıñız uzaq bolsın!

T. Sadıqov

MANAS

Çoñ ötügün qıysin de,
Çoñ buudan atın minsin de,
Bul qızıqtı körsün de,
Bul aşıma kelsin de
Bul qızıgım körbösö,
Bul aşıma kelbese,
Ceti asaba tuu alıp,
Ceti bölök col alıp,
Cer mayışqan qol alıp,
Quturğan cinin qağamın,
Qan Coloydu çabamın,
Üç qalayman salamın,
Cılıqsın emes, qalmaqtın
Üyürün tiyip alamın.

Q. Mandoki

Girmisga man Segertki

Bir zamanda bar eken, bir zamanda yoq eken, eski eski zamanlardan birinde bir girmisga man bir segirtki bar eken. Ekew de bir gun denizge tuskende kuslu bir boran koterilip girmisgani suwga komgen.

Buyur – buyuruq bulay bugaw bıyıl buyum tıy – tıyıl – tıyılıt suyılı.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – А., Арыс, 2007. – 410 б.

[2] Алдоңғарұлы Е. Әліппе түзету тақырыпты білімпаздар тобының қортыныдысы // Еңбекші қазақ. – 1924. – 27 шілде; Тюржакулов Н. Еще раз о новом алфавите // Советская степь. – 1927. – 1 марта.

[3] Смағұлова С.О. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы латын әліпбиіне көшу мәселесі тарихынан // Отан тарихы. – 2007. – № 1. – 121 б.

МРНТИ 16.21.35

Б.Қапалбек

«Мемлекеттік тілді дамыту институты» ЖШС директоры, филология
ғылымдарының кандидаты
Алматы, Қазақстан

ТІЛДЕГІ ҮНЕМДЕУ ТӘСІЛІ СӨЙЛЕУ КЕЗІНДЕ ЖҮЗЕГЕ АСАДЫ

Аннотация: Зерттеп отырған мәселені тілге жата ма? әлде сөйлеуге жата ма, осыны анықтап алу шарт. Кез келген лингвистикалық теория зерттеудің, сипаттаудың бастау нүктесі тіл мен сөйлеудің біріне негізделуі тиіс. Егер олай болмаса, зерттеу о бастан-ақ жүйесіздік жолға түседі. Тіл сөйлеуден туындайтын болса, онда сөйлеу толығымен тілден туындамайды: олардың арасында толық қарама-қарсы (тең) шарттастық жоқ. Сөйлеу түсінікті, анық болу үшін өзі тудырған тілдің заңдылығына бағынады. Сөйлеу қалпы жалпы негізін сақтай отырып, танымастай (көп мөлшерде) өзгеріп кетуі мүмкін. Сөйлеуге табан астынан тудыру, жандылық тән. Онсыз ешнәрсе өзгермес (дамымас) еді ғой. Осы табанастылық, жандылық грамматикалық формулалардың дамуына байланысты болып көрінуі мүмкін. Солай болса да, сөйлеу тілден ауқымды. Сөйлеу алға жылжыған үрдісті итермелеуші, бағыттаушы элемент болып қала береді. Сөйлеу арқылы тіл өзінің шығатын қайнар көзімен үнемі байланыста болады.

Тіл зағтарды сөзбен атаудан басталып, сол сөздерді қосып құрастырумен жасалады деп ойлау – қате. Сөйлеу сөздерден құралмайды, керісінше, сөз сөйлеудің ішінен шығады. Сөзді ең өрескел де жүйесіз құрылған сөйлемдердің ішінен бөліп алуға болады, өйткені сөз жасау сөйлеудің басты қажеттілігі болып табылады. Тілдің дамуына қатысты барлық өзгерістерге сөйлеу түрткі болатындығы белгілі. Яғни тілдегі үнемдеу тәсілі де сөйлеу кезінде жүзеге асады.

Тірек сөздер: Тіл, сөйлеу, үнемдеу тәсілі, жүйе, таңба.

Б.Капалбек

Директор ТОО «Институт развития государственного языка»,
кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

РЕАЛИЗАЦИЯ ЯЗЫКОВОЙ ЭКОНОМИИ В ПРОЦЕССЕ РЕЧИ

Аннотация: Связана ли изучаемая вами проблема с языком? Необходимо выяснить, нужно ли говорить или нет. Любая лингвистическая теория должна основываться на одной из отправных точек исследования, на описании языка и речи. Если это не так, исследование с самого начала будет противоречивым. Если язык возникает из речи, то речь не возникает полностью из языка: между ними нет полного противоположного (равного) согласия. Речь подчиняется законам языка, который она создает, чтобы быть ясной и понятной. Речь может измениться до неузнаваемости (в значительной степени) при сохранении общей почвы. Речь отличается щедростью и живостью. Без него ничего бы не изменилось (не развилось). Может показаться, что эта настойчивость связана с развитием грамматических формул. Однако речь – это больше, чем язык. Речь остается элементом, который движет и направляет процесс. Через речь язык находится в постоянном контакте со своим источником.

Ошибочным является мнение о том, что язык начинается с именованной вещи словами, а затем объединением и структурированием данных слов. Речь не составляется из слов, а напротив, слова вытекают из речи. Отдельные слова можно

вычленить даже из самого ошибочного и бесистемно составленного предложения. Следовательно, словообразование является главной и необходимой составляющей речи. Общеизвестно, что все изменения относительно развития языка происходят в процессе речи. Соответственно и закон языковой экономии осуществляется в процессе речи.

Ключевые слова: язык, речь, закон экономии, система, знак.

В.Капалбек

Director of the Institute for the Development of the State Language LLP,
Candidate of Philological sciences.
Kazakhstan, Almaty

IMPLEMENTATION OF LANGUAGE ECONOMY IN THE PROCESS OF SPEECH

Annotation: Is the problem you are studying related to language? Any linguistic theory should be based on one of the starting points of research, on the description of the language and speech. If this is not the case, the research will be controversial from the outset. If the language arises from speech, then speech does not arise entirely from the language: there is no complete opposite (equal) agreement between them. Speech obeys the laws of the language that it creates in order to be clear and understandable. Speech can change beyond recognition (to a large extent) while maintaining a common ground. Speech is generous and lively. Without it, nothing would have changed (developed). It may seem that this persistence is associated with the development of grammatical formulas. However, speech is more than the language. Speech remains the element that drives and guides the process. Through speech, the language is in constant contact with its source.

It is a misconception that a language starts with naming things with words, and then combining and structuring these words. Speech is not made up of words, but on the contrary, words flow from speech. Separate words can be extracted even from the most erroneous and haphazardly composed sentence. Consequently, word formation is the main and necessary component of speech. It is well known that all changes in the development of language occur in the process of speech. Accordingly, the law of linguistic economy is implemented in the process of speech.

Keywords: language, speech, law of economy, system, symbol.

Кей ғалымдар, неге екенін қайдам, жазуды үнемдеу тәсілі ретінде қарастырады. Бұл өте қате көзқарас. Алдымен қарастырып, зерттеп отырған мәселең тілге жата ма ? әлде сөйлеуге жата ма, осыны анықтап алу шарт. Кез келген лингвистикалық теория зерттеудің, сипаттаудың бастау нүктесі тіл мен сөйлеудің біріне негізделуі тиіс. Егер олай болмаса, зерттеу о бастан-ақ жүйесіздік жолға түседі дейді В.А.Звегинцев деген орыс ғалымы [1]. Осыған байланысты зерттеу нысаны ретінде тіл мен сөйлеудің арасын ажыратып алу керек.

Тіл өзінен-өзі қозғалысқа түспейді. Ол әр адамның, әр тілдік тұлғаның жадында сақталады. Ол қайнап жатқан өмірден сырт тұрады. Оның танбалары мен ережелері көптеген фолианттарда жазулы. Сөйтіп ол осы тілді білетіндер үшін, тарих үшін сақталады, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіледі.

Сөйлеу – бұл әрекет, тілдің өнімі, әрекет етуінің нәтижесі. Адамдардың әрекеті әрқашан жағдаятқа негізделеді, оның белгілі бір мақсаты болады, бір әлеуметтік және жекелей мәселелерді шешуге бағытталады. Сөйлеу әрекеті де сондай.

Тіл тұрақтылыққа ұмтылады, тұрақтылықты қалайды, оның артқа тартушылық қасиеті басым, өйткені ол жаңалықты бірден қабылдамайды. Тек сол тілді қолданушы мен тұтынушылардың қысымымен ғана өзгереді.

Сөйлеу. Қайнаған өмірмен тікелей қарым-қатынаста болатындықтан сөйлеу кезінде еркіндікке жол береді. Жаңа сөздер, фонетикалық және грамматикалық ауытқулар пайда болады. Олар жалпы халық қабылдамайтын окказионалды болып, тез жоғалып кетуі мүмкін. Немесе бекіп, біртіндеп жүйеден орын алуы мүмкін.

Тіл – таңбалар жүйесінен тұрады, таңбалар дегеніміз – сөздер, дыбыстар, морфемалар, сөз тіркестері, фразеологиялық бірліктер және т.б. екендігі белгілі. Ал жүйе дегеніміз – тілдің деңгейлері, оның ішкі байланысы, қарым-қатынасы, тіл ережелері, парадигмалар, модельдер және т.б.

Сөйлеу тілден әрқашанда үлкен, кең. Сөйлеу ауқымды жүйе ол қалыбына сыймай, ақтарылып асып кетіп жатады. Сөйлеудегі сөйленімнің барлығы бірдей бір тілден шықпаған, былайша айтқанда, тілде бұрыннан құрылымдық моделі бар сөйлемдердің жай сөйлеу кезіндегі актуализациялануы емес.

Тіл – мемлекет заңдары сияқты қатаң нормаға бағынады. Норманы белгілейтін, қалыптастыратын тілші мамандар. Лингвистер тіл заңдылықтарын, тілдік дәстүрді, тілдік құралдардың әдеби нормаға сай қолданылуын, фонетикаға, грамматикаға, стилистикаға сүйене отырып, анықтайды. Тілдік норма сөздік (түсіндірме, орфография, орфоэпия) түрінде және грамматикалық құралдарда көрсетіледі.

Сөйлеу сөз қолданыс, айтылым, жазылым кезінде, шындығында, әдеби тіл нормаларына сүйенетіндігі, соған бағынатындығы рас. Бірақ норма сол сөйлеу кезінде ғана бұзылады. Өйткені жоғарыда көрсетілгендей тіл жалпыға ортақ, ал сөйлеу жеке адамға тән. Сондықтан сөйлеу норманың өзін түгел үнемі жаңартып отырады. Біз бұдан тілдің дамуы сөйлеу ғана арқылы жүзеге асатынын көреміз.

Тіл дамиды, оны дамытатын – жеке адам. Жеке адам жүйедегі құралдарды икемдеп, басқа мағынада жұмсап, жаңа өң беріп қолданады. Бұның өзі кейде кемшілік, кейде артықшылық болып шығады. Кемшілік болатыны – кейбір жеке қолданыстар көпшіліктен қолдау таппай, заңдылыққа айнала алмай, тіл жүйесіне ене алмай, сол қолданылған жерде қалады. Артықшылық болатыны – тілдің жеке адамдардың шығармашылығы арқылы дамуы. «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жараяу. Мұның бәрін жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадырынша жарайды» [2], – дейді Ақаң. Ғалымның «Тілдің міндеті ... жараяу» дегені – тілдің (жүйенің) ішкі мүмкіндігі (потенциалы) шексіз дегені. Ал «жұмсай білетін адамы болса» дегені – тілді сөйлеу (речь) арқылы дамытатын жеке адам дегені. Осы бір қысқа ғана тұжырымда әлемге танымал тілші ғалымдардың ғасырлар бойы зерттеп, дәлелдеп, бірақ әрқайсысы әртүрлі атап келген (Ф.де Соссюр – язык и речь; Л.Ельмслев – схема и узус; Н.Хомский – компентация и употребление) тіл мен сөйлеудің арақатынасы анық, дәл көрсетілген. Өкінішке орай, біздегі кей ғалымдар тіл, жазу тілі, ауызша тіл деген сияқты әдістеменің шеңберіндегі ұсақ жіктемелердің аясында қалып қойған.

Тілдің грамматикасы ережелердің жүйесінен дұрыс құрылған құрылымдардың жүйесінен тұрады. Сөйлеудің дұрыс-бұрыстығын, нормаға сай-сай еместігін осы

жүйенің бұзылуына қарап білеміз. Бірақ сөйлеу табан астынан шығатын жанды құбылыс болғандықтан және жеке адамның шығармашылық қабілетіне байланысты болғандықтан, онда грамматикалық ережелерге сай келмейтін синтаксистік құрылымдар көптеп кездеседі.

Дәстүрлі грамматиканың практикалық сабақтарында мәтінде кездесетін, бірақ грамматикалық анықтамалардың талабына сай келмейтін сөйлеу кезінде толымсыз құрылымдарды талдамай аттап кететін жағдайларды кездестіріп қаламыз. Біздіңше, тіл теориясы оларға да сипаттама беріп, жүйеден орын тауып беруі шарт. Бұны тілді емес, сөйлеуді (речь) зерттеу нысаны етіп алғанда ғана жүзеге асыруға болады. Бұл жағынан алғанда, жоғарыда айтып өткендей, дәстүрлі грамматикаға қарағанда, жүйені ғана емес, оның жұмсалыу ортасын тұтас алып қарастыратын жұмсалымды грамматиканың ауқымы әлдеқайда кең.

Кейбір ғалымдарымыз тілтанушы ғана екендіктерін ұмытып, өздерін тіл заңын белгілеуші, шығарушы ретінде сезінеді. Бұл дұрыс емес. Біз тілдегі көпнұсқалы тіл бірліктерінің ішінен көпшілікке түсінікті бір нұсқасын норма ретінде танып белгілеп берушіміз. Біз ешқашан тіл жүйесіне, тілдің ішкі табиғи заңдарына қайшы келетін қолдан жасалған ережелер мен анықтамалар жасауға тиісті емеспіз. Ондай құқымыз да жоқ. Бізге ондай миссия да берілмеген. Ондай әрекеттер тіл жүйесін дұрыс тани алмауымыздан, яғни білімнің төмендігінен немесе экстралингвистикалық факторлар арқылы тілдің ішкі даму жүйесін қасақана бұзу мақсатында жасалады.

Тілдің дамуына қатысты барлық өзгерістерге сөйлеу түрткі болатындығы белгілі. Яғни тілдегі үнемдеу тәсілі де сөйлеу кезінде жүзеге асады. Жалпы тіл білімінде үнем заңына қатысты мына ғалымдар пікір айтқан: Пауль [3], П. Пасси, А.Мартини [4], А.Е.Поливанов [5] және т.б. Тоқсаныншы жылдары бұл тақырып академик А.Т.Қайдаровтың жетекшілігімен қазақ тіл білімінде де арнайы зерттелді [6].

Үнем тәсілін зерттеген барлық зерттеушілер оның сөйлеу негізінде болатын құбылыс екендігін және тілдің барлық деңгейлерінде кездесетіндігін көрсетеді. Фонетика, лексика, морфология, синтаксис деңгейіндегі үнемдеу құбылысын сөйлеу кезіндегі түсіністік пен тұтастықты қамтамасыз ететін интонация біріктіріп тұрады. Былайша айтқанда сөзарасындағы дыбыстардың түсіп қалуы және лексикалық бірліктердің тіркесе келе бірігіп, кірігіп кетуі, толық мағыналы сөздердің көмекші сөздерге немесе түбір морфемалардыңқосымша морфемаға айналуы, синтаксистік тіркестердің ықшамдалуы барлығы сөйлеу кезінде сөз иесінің аз күш жұмсау мақсатынан туындайды. Бұл жерде әрине норма бұзылады. Бірақ сөйлеушінің сөзі тыңдаушыға түсінікті болған деңгейде ғана, яғни коммуникация жүзеге асқанға шейін ғана үнемделеді. Бұл жерде әдеби тіл, сөйлеу, сөйлеуші және тыңдаушы арасындағы түсіністік деген ұғымның мәнін ашып алуымыз керек.

Тіл бірліктерінің жиынтығы сөйлеу кезінде сүйенетін «норманы» құрайтындай көрінеді. Бірақ оны солай деуге де, олай емес деуге де болады. Солай болатыны – біз сөйлеу кезінде түсінікті оңайлату үшін, зерде күшімізді үнемдеу үшін белгіленген нормаға сүйенетініміз рас. Ал олай болмайтыны – шындап келгенде, норманың онша маңызы да жоқ сияқты. Өйткені сөйлеу – бірінші, алғашқы, ол – көзге көрінетін (бақыланатын) бастапқы нәрсе, ал тіл – сол сөйлеуден абстракциялану арқылы бөлініп шыққан екінші дүние. Сонда біз неге бастапқыға емес, туындыға сүйенуіміз қажет?

Тілдік норма сөйлеу үшін үнемі маңызды емес екендігіне көптеген дәлелдер келтіруге болады. Бірақ біз генеративті лингвистикада көрсетілгендей, тілдің қалыбына

саламыз да, тек дұрыс деген сөйлемдерді ғана қарастырып, өзіміздің зерттеу ауқымымызды тым тарылтып жібереміз. Сөйлеудегі барлық басқа «дұрыс емес» (толымсыз, эллипстенген) сөйлемдерді қолдан жасалған деп есептейміз. Оларды былай қойғанда, біз пікірімізді көбіне тандай қағумен, ым-ишарат, тамақ кенеумен т.б. білдіреміз. Тыңдаушы оны жақсы түсініп жатады. Кейде қалыптасқан ортақ мағынасы бар сөйлемдерді өңін теріс айналдырып қолданып, тіпті кері мағына беруге жұмсаймыз. Біз оны «норма» тұрғысынан келгенде мәні жоқ сөйлемдердің өзінен де мән таба аламыз. Осыған байланысты үнемі «тілдік норманы» сақтай бермейміз, бұзып сөйлесек те түсінбестік болмайды.

Е.Косериу тіл жүйесі, норма және сөйлеудің арақатынасы жөнінде (қазір бәрімізге танымал) мынадай сәтті сызбаны ұсынған болатын [7]:

Сөйлеу
Норма
Жүйе

Ғалымның айтуынша, жүйе дегеніміз – әдеби тілдің көп өзгермейтін негізі болса, норма – көп нұсқалы болып келуі мүмкін. Ал сөйлеу сол норманың көп нұсқаларының біріне сүйенбей, оның өзіне де бағынбайтын, жүйеден де, нормадан да үлкен ауқымды құбылыс болып табылады. Бірақ мұндай ойды Е.Косериуден бұрын айтқан Ф.де Соссюрдің тілдік нормаға сүйену туралы пікіріне бірінші болып қарсы шыққан А.Сеше болатын: «Шындығында да сөйлеу логикалық жағынан алғанда да, Соссюр айтқандай, тілден бұрын пайда болған. Кез келген сөйленім, кез келген сөйлеу қалай (ненің негізінде) туындаса да, сөйлеу актісі болып табылады. Егер тіл сөйлеуден туындайтын болса, онда сөйлеу толығымен тілден туындамайды: олардың арасында толық қарама-қарсы (тең) шарттастық жоқ. Сөйлеу түсінікті, анық болу үшін өзі тудырған тілдің заңдылығына бағынады. Сөйлеу қалпы жалпы негізін сақтай отырып, танымастай (көп мөлшерде) өзгеріп кетуі мүмкін. Сөйлеуге табан астынан тудыру, жандылық тән. Онсыз ешнәрсе өзгермес (дамымас) еді ғой. Осы табанастылық, жандылық грамматикалық формулалардың дамуына байланысты болып көрінуі мүмкін. Солай болса да, сөйлеу тілден ауқымды. Сөйлеу алға жылжыған үрдісті итермелеуші, бағыттаушы элемент болып қала береді. Сөйлеу арқылы тіл өзінің шығатын қайнар көзімен үнемі байланыста болады» [8]. Жазу норманың көрсеткіші, жазу зерттеу нысаны ретінде тілдің аясына кіреді. Сондықтан үнемдеу тәсілі оның міндетіне жатпайды.

Гумбольдтың айтуынша, «Сөйлеу үздіксіз ағып, өте шығады». Сөйлеушінің басында тілден бұрын айтылатын ойдың жиынтығы ғана тұрады. Тіл заттарды сөзбен атаудан басталып, сол сөздерді қосып құрастырумен жасалады деп ойлау – қате. Сөйлеу сөздерден құралмайды, керісінше, сөз сөйлеудің ішінен шығады. Сөзді ең өрескел де жүйесіз құрылған сөйлемдердің ішінен бөліп алуға болады, өйткені сөз жасау сөйлеудің басты қажеттілігі болып табылады [9]. Бұдан түсінгеніміз, тіл жеке элементтерден құралмайды, жеке элементтерге бөлінеді.

Жоғарыда ғалымдар айтқандай, сөйлеу әрқашан да тілден үлкен, ауқымды болатын болса, онда құрылымдық жағынан да тілге қарағанда ауқымы үлкен нысан тұрғанда, соның ішіне енетін жеке бөлшекті ғана зерттеумен шектелмей, ендігі жерде лингвистикалық теориялар бастапқы да ауқымды құбылыс – сөйлеуге негізделуі

тиіс. Осыған байланысты А.Сеше жоғарыда көрсетілген «Три соссюрование лингвистики» деген еңбегінде (негізінен В.Гумбольдты қайталап) сөйлеуді тілдегі барлық жаңалықтың қайнар көзі ететін оның табанастылығы, жандылығы деген болатын. В.А.Звегинцев: «Оған сөйлеуді қайнар көзі етіп тұрған оның үлкен, көп екендігі, тіл бар жаңалықты бойына содан алады, сөйтіп сөйлеу тілдің жаңаруына негіз болады», [1] – дегенді қосады. Соңғы тұжырымға қазір ешкім де таласпайды. Осыған орайлас пікірді қазақ тіл білімінде А.Байтұрсынұлы өткен ғасыр басында-ақ айтып кеткендігін жоғарыда келтірдік. Бүгінгі зерттеушілердің ендігі мақсаты – сөйлеудің тілден үлкендігінің мәні неде? Сол үлкендіктің артында не тұр? – деген мәселелерді анықтау. Бұл – тіл білімі үшін маңызы аса зор тілдің (сөйлеудің) шығармашылығына көңіл аудару. Бұл тіл білімінде (әсіресе, қазақ тіл білімінде) дәстүрлі зерттеулердің күні өтті деген сөз емес. Керісінше латын қарпіне өту кезінде дәстүрлі грамматиканы, деңгейлік грамматиканы қайта қарап, бұрын орын алған еуроэзекті көзқарастардан арылып, тіл жүйесін, олардың ішкі байланысын, ережелер, парадигмалар мен модельдерді тілдің төл заңдарына қайшы келмейтіндей етіп қайта нормалап шығу пәріз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть 1. – М., 1963. с. 464.
- [2] Байтұрсынұлы А. Шығармалары – Алматы, 1989. 320 б.
- [3] Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960. с. 500.
- [4] Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях. М., 1960. с. 263.
- [5] Поливанов А.Е. Факторы фонетической эволюции языка, как трудового процесса. I. Обзор процессов, характерных для языкового развития в эпохи натурального хозяйства. – М., 1929.
- [6] Адилова З.Ш. Экономия речи и способы ее реализации (на материале казахского языка). Алма-Ата, 1989.
- [7] Coseriu E. Sistema norma Chienencias Montevideo. №9, 1952 – P 15-23.
- [8] Сеше А. Три соссюрские лингвистики // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч.2 – М., 1965. с. 496.
- [9] Гумбольдт В. О различении строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода // Гумбольдт В. фон Избранные труды по языкознанию. – М., 1984 – с. 324-326.

МРНТИ 16.21.37

А.Ж.Аманбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

**ОРФОЭПИЯЛЫҚ СӨЗДІКТІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН БЕЛГІЛЕРДІҢ
АТҚАРАТЫН ҚЫЗМЕТІ**

Аннотация: Қазіргі таңда ауызша сөздің әлеуеті артып, қоғамда да өзіндік орны қалыптасып келеді. Ауызша сөз күнделікті қарым-қатынас жасаудан бөлек шаршы топ алдында сөйлеу үшін, сахна өнерінде, телеарнадағы журналистердің ақпаратты дұрыс жеткізуіне, электронды байланыс жүйелерінде, мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орындарының оқытушыларының дәріс оқуына т.б. ықпалы өте зор. Сондықтан орфоэпиялық сөздік жасауда айтылымға сәйкес норма қалыптастырып, жүйелеу қажеттілігі туындайды. Сонымен қатар орфоэпиялық сөздік жасауда арнайы белгілердің де маңызы зор. Мақалада орфоэпиялық сөздіктің ерекшелігі мен белгілердің атқаратын қызметі жайында сөз болады.

Тірек сөздер: дыбыс, сөз, орфоэпия, ритмикалық топ, дауысты, дауыссыз дыбыс.

А.Ж.Аманбаева

Ведущий научный сотрудник Института языкознания
им. А.Байтұрсынова, кандидат филологических наук,
Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ОРФОЭПИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ И ФУНКЦИИ ЗНАКОВ

Аннотация: Сегодня потенциал устного слова растет и занимает особое место в обществе. Помимо повседневного общения, устная речь может использоваться в публичных выступлениях, на сцене, в речи журналистов на телевидении, в системах электронной связи, ее воздействие значительно на занятиях учителей школ и преподавателей вузов и т.д. Соответственно при создании орфографического словаря возникает необходимость формировать и систематизировать произносительные нормы. При создании орфографического словаря также важную роль играют специальные знаки. В статье рассматриваются особенности орфоэпического словаря и функции подобных знаков.

Ключевые слова: звук, слово, орфоэпия, ритмическая группа, гласный звук, согласный звук.

A.Zh.Amanbaeva

Institute of Linguistics named after A.Baitursynov
Leading researcher, Candidate of Philological sciences.
Almaty, Kazakhstan

FEATURES OF THE ORTHOEPIC DICTIONARY AND FUNCTIONS OF SIGNS

Annotation: Today the potential of the spoken word is growing, and it occupies a special place in society. In addition to everyday communication, oral speech can be used in public speeches, on stage, in the speech of journalists on television, in electronic communication systems; its impact is significant in the classroom of school teachers and University lecturers, etc. Therefore, when creating a spelling dictionary, it becomes necessary to form

and systematize the pronunciation norms. Special signs also play an important role when creating a spelling dictionary. The article discusses the features of the orthoepic dictionary and functions of such signs.

Keywords: sound, word, orthoepy, rhythmic group, vowel sound, consonant sound.

Қазіргі қазақ жазуын латын әліпбиімен көшіруде орфографиялық сөздікпен қатар «Кирилл және латын графикаларында параллель орфоэпиялық сөздік» әзірлеу жұмыстарының қажеттіліктен туындап жатқандығы белгілі.

Қазақ тіл білімінде жазу мен ауызша қарым қатынас жасаудың рөлі зор. Өйткені сауатты жазу мен сөйлеу мектеп табалдырығын аттаған бүлдіршін мен қарт адамдардың күнделікті қолданатын қарым-қатынас құралы десек те болады. Тіпті ғылымның қай саласын алсаңыз да жазусыз, сөйлеусіз іске аспайтындығы белгілі. Ғалымдардың болжамы бойынша ауызша қарым-қатынас түрі жазба сөзден шамамен елу мың жыл бұрын пайда болса, ал жазба сөз адамзат өркениетінде тым әрі дегенде бес мың жылдың шамасында пайда болған екен. Тіпті ата-бабамыздан бізге жеткен шешендік сөздердің, жыраулардың жыр-толғауларының да бізге ауыздан ауызға тарап жеткендігі белгілі. Академик Р.Сыздық ауызша сөйлеудің мәдениеті жайында: «Сөз сазы дегеніміз – сөйлеу үстінде (актісінде) сөздердің дұрыс айтылып, құлаққа жағымды естілуі. Ал сөздерді дұрыс айту дегеніміз тілдің табиғи дыбыс заңдылықтарын сақтау болып табылады... Орфоэпиялық нормалар деп отырғанымыз жоғарыда айтылған «сөз сазы» деген ұғымға қатысты. Бұл нормалардың барлығының да тіл үшін бір-бірінен артық-кемі жоқ, маңызы бірдей. Сауатты, мәдениетті адам үшін дұрыс сөйлеп, қатесіз жазу қандай міндет болса, сөздерді дұрыс айтуы (дыбыстауы) сондай шарт» – дейді [1].

Қазіргі таңда ауызша сөздің әлеуеті артып, қоғамда да өзіндік орны қалыптасып келеді. Ауызша сөз күнделікті қарым-қатынас жасаудан бөлек шаршы топ алдында сөйлеу үшін, сахна өнерінде, телеарнадағы журналистердің ақпаратты дұрыс жеткізуіне, электронды байланыс жүйелерінде, мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орындарының оқытушыларының дәріс оқуына т.б. ықпалы өте зор. Осы орайда профессор Н.Уәли: «тікелей тілдік қарым-қатынаста ауызша сөздің мүмкіндігі шексіз, өйткені тек тілдік қана емес, тілден тысқары құрылымдар – сөйлеушінің бет-әлпеті, дауыс құбылысы, қол, бас, көз қимылы т.б. дене тілі деп аталатын толып жатқан тілдік емес әрекеттер жүйесі сөйлеген сөздің мазмұнын толықтыра түседі. Сөйтіп, ауызша сөз әрекеті барысындағы белгілі бір ақпаратқа тілдік емес құрылымдар жүйесі қосарлана жүреді де, ой мен сезімді толымды етіп жеткізуге септігін тигізеді» деп ауызша сөздің табиғатын ашып береді [2]. Яғни ауызша сөзде ойды нақты жеткізу үшін бейвербалды құралдардың көмегі өте зор.

Жалпы ауызша сөз бен жазу бір-бірімен байланысып жатады. Алайда әрқайсысының өзіндік жүйесі мен орны бар. Яғни ауызша сөздің нормаларын жазба сөзге, керісінше жазба сөздің нормаларын ауызша сөзге қолдануға болмайды. Өйткені орфография жазудың нормасын қалыпқа келтіріп, сауатты дұрыс жазуға негізделетін болса, ал орфоэпия дұрыс сөйлеуге, яғни орфоэпиялық заңдылықты сақтауға негізделетіні белгілі. Яғни жазба сөздің өз жүйесі мен тәртібі болса, ал ауызша сөздің де өз жүйесі мен тәртібі болады. Ал осы жазу мен ауызша сөзді нормаға кетіріп отыратын орфографиялық сөздік пен анықтағыш болса, ал ауызша сөзді нормаға

келтіретін орфоэпиялық сөздік пен анықтағыш. Профессор Н.Уәли орфоэпиялық норма қалыптастыруда әдеби тілді негізге ала отырып, бірнеше критерийлерді ұстанады. Яғни, біріншіден жергілікті ерекшеліктерді (*жылқыдар, баладар, маңлай*) емес әдеби нұсқасын алу (*жылқылар, балалар, маңдай*) қажет екендігін; екіншіден бейәдеби қарапайым сөйлеу тіліндегі *берсей, алсай, келатыр, босашы* сияқты сөздің әдеби тіл нормасына сай етіп беру. Мысалы: *берсеңші, алсаңшы, келе жатыр, болсаңшы* т.б.; үшіншіден ескі қазақ жазба тілінің дыбыстық элементтері бар сөздерді *жәмиғат, гиззатлу, хұрметлу* т.б. алмау қажеттілігін; төртіншіден әдеби тілдің орфоэпиялық нормасының жазба тіл, яғни орфографиялық нормаға қарама-қарсы қойылуы, мәселен *жұмысшы – жұмұшышы, шекара – шегара, басшы – башышы, кәсіподақ – кәсі'бодақ* т.б. Яғни профессор Н.Уәли орфоэпияда көрініс табатын принциптердің басын ашып береді. Сондай-ақ ғалым алғашқы буындағы еріндіктің сөз мағынасын ажырататын қызметі де, естілімі де күшті болатынын, ал екінші буында естілімі күшті болғанмен, сөз мағынасын ажыратпайтынын, ал үшінші буыннан әрі қарай мағына ажыратпай, естілімінің де солғындай түсетіндігі айтылған [3].

Ғалым орфоэпиялық сөздік құрастыруда өзіндік жүйе болу қажет екенін айтып өтеді де «бір ғана дыбыстың сөйлеу барысындағы варианттарын жеке-жеке әріптермен белгілей беру, мысалы, сөйлеу үстіндегі қатаң дауыссыздың ұяндануы, ұяңның қатандануы, тоғысыңқы дауыссыздың жуысыңқы дауыссызға айналуы тәрізді дыбыстық өзгерістерді естілуі күйінше таңбалап отыру мүмкін емес» дейді. Яғни, орфоэпиядағы заңдылық орфоэпиялық ереже бойынша жасалу қажеттілігі туындайды.

Сонымен қатар орфографияда берілетін **ю, я, щ, й, у** графемалары да орфоэпиялық сөздікте дыбыс тіркесімімен беріледі. Мысалы орфографияда *қою, күю, жию, сыю сөздері* орфоэпиялық сөздікте *қойу, күйу, жыйу, сыйу* түрінде беріледі. **Я** графемасы да орфоэпияда *йа* дыбыс тіркесімен, яғни *қоян – қойан, жаяу – жайау, жая – жайа* т.б. беріледі. **И** мен **у** да айтылымда сөздің жуан және жіңішкелігіне қарай дыбыс тіркесімен беріліп отырады. Мысалы: *ми – мый, қиын – қыйын, жиын – жыйын, силау – сыйлау; алу – алу, келу – келу, жүру – жүруу* т.б. Яғни бұдан біз орфоэпиялық сөздікте айтылымға сәйкес **и** мен **у**-дың дыбыс тіркесімен берілетінін көруімізге болады. Сонымен қатар сөз басы **й, л, н, р, у** дауыссыздарынан басталмайды, яғни орфографияда *йод, лақ, рақмет, рас* түрінде жазылғанымен, орфоэпияда сөз басында қысаң дауыстымен *'йод, "лақ, "рақ"мет, "рас* түрінде айтылады. Орфоэпиядағы тағы бір ерекшелік жуысыңқы **ш** дауыссызының **т**-мен қатар келгенде жабысыңқы **ч**-мен дыбысталуы және **т** мен **с** дауыссызы қатар келгенде **ц**-мен дыбысталуы жатады. Осы жайында профессор Н.Уәли: «тілдің дыбыс жүйесіндегі қайсібір дауысты, дауыссыздар белгілі бір дыбыстар қоршауында өзгеше бір реңк алады, тіпті сол тілдің жүйесінде жоқ басқаша реңкте көрінеді» деп *атсыз – атыңыз, хатшы – хатчы, абай бол – авайвол* деген мысал келтіреді. Шындығында ғалымның **с, ш, б** дыбыстарын фонетикалық әлсіз жағдайдағы түрленімі деуі орынды. Алайда ғалымның сөз басында жабысыңқы түрде дыбысталатын **б** екі дауысты дыбыстың аралығында қос ерін жуысыңқы түрде келіп **в**-ға ұқсастау айтылады дегенге ойлану қажет секілді. Яғни *абай бол* дегенде **в**-мен айтылмай, сәл ғана реңк алуы мүмкін. Мұндай ерекшеліктер, яғни жуысыңқының жабысыңқы реңкке, керісінде жабысыңқының жуысыңқы реңке айналуы 2007 жылы шаққан «Орфоэпиялық сөздікте» арнайы ° белгімен берілген болатын. Мысалы, **п, б, қ, к** дауыссыздары **ᵑ, ᵑ̣, ᵑ̣̣, ᵑ̣̣̣** -мен берілген. Мысалы: *ақсары – ақсары, ала өрмекші – ал'өрмөкшіу, азапсыну –*

азапсыңху, айтақшы – айтақшы, апиу – апиуу. Яғни дауыссыз қс, ки, пс, қш, пш т.б. іргелес келгенде белгілі бір реңк алуы арнайы ° белгісімен беріліп отыр. Сонымен қатар сөздікте әріпүсті белгісі тс мен тш іргелес келген жағдайда қойылған. Мысалы: ақиқатшыыл – ақыйқатшыыл, азғындатса – азғындатсй т.б.ә Орфоэпиялық сөздікте бейүндес буынды сөздердің де орны ерекше. Өйткені тілімізде орфоэпиялық жағынан нормалау мәселесіне келгенде бірыңғай жуан немесе бірыңғай жіңішке айтуға көне бермейтін төл сөздеріміз, кірме және шеттілдік сөздеріміз де бар. 2007 жылғы «Орфоэпиялық сөздікте» профессор Н.Уәли жазылу нормасы мен айтылу нормасында қ мен к-нің түрленімен байланысты екенін айтады да «к-нің әдеттегі жіңішке тембрінен басқа жуан тембрлі қ-ның әдеттегі жуан тембрінен басқа жіңішке тембрлі болып келуі түрленім деңгейінде үндесім деуге болады. Қауесет дегендегі ә соңғы буындағы е-нің әсерінен жіңішке реңкпен айтылады. Бірақ бұлардың естілімі а мен ә-нің аралығынан туындайды» – деген тоқтамға келеді. Мысалы: қауесет – қауәсет, қатім – қәтім, қаумет – қәумет т.б. Яғни ғалым алдыңғы орфоэпиялық сөздікте тек дыбыстардың әлсіз жағдайдағы түрлері (вариант) норма ретінде берілгенін, соңғы сөздікте дыбыстардың әлсіз жағдайдағы түрленімінің норма ретінде бекітілгенін айтады [3].

Орфографиялық сөздікте тек сөздер ғана емес, сөздердің бірге және бөлек жазылуы, түбірге жалғанатын қосымшалардың жуан немесе жіңішке жалғануы және кірме сөздердің жазылу нормасын көрсету болса, ал орфоэпиялық сөздіктің ерекшелігі сөйленімнің дұрыс шығуы, яғни әуезін бұзбай, түбір мен қосымшаның жуан немесе жіңішкелігін сақталуы т.б. сөйлеуге тән нормалардың сақталуын норма ретінде бекітіп беру болып отыр.

Осы орайда соңғы «Орфоэпиялық сөздікте» сөз бен сөздің тіркесіп бір ырғақпен айтылып, бір екпінге бағынуын көрсететін ˘ белгі берілген. Мысалы: *ага тұтұу, әрекет ұйасау, ада болуу* т.б. Сонымен қатар кейбір дыбыстардың сөйлеу кезіндегі ерекшеліктерін көрсету үшін және сөз арасындағы кейбір дыбыстардың айтылу барысында қысқанданып, қысқа айтылуы белгілі бір диакритикалық таңбалар арқылы көрсетілген. Мысалы: *апырым-ай – апыр'м-ай, ара ағайын – ар'ағайын, ара арасы – ар'арасы* т.б. Сондай-ақ орфоэпиялық сөздікте **ы** дауысты дыбысының қысқандануы да көрініс табады. Мысалы: *азынау – аз^ынау, апыра-жапыра – ап^ыра-жап^ыра, жапырақ – жап^ырақ* т.б.

Қорыта айтқанда, орфоэпиялық сөздік жасауда өзіндік жүйе жасалып, норма ретінде бекітілу қажеттілігі туындайды. Сондай-ақ орфоэпиялық сөздіктің қолданушылары көп болу қажет. Мектеп оқушыларынан бастап, маман ретінде қалыптасатын, шаршы топ арасында сөйлейтін, дәріс оқитын мұғалімдер мен телеарналарда сөйлейтін дикторлар мен журналистерге орфоэпиялық сөздік қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Сыздықова Р. Сөз сазы. Сөзді дұрыс айту нормалары. Алматы. – 1983.– 75-б.
  - [2] Уәли Н. Графика, орфография, орфоэпия Алматы, 2018 – 250 б.
  - [3] Орфоэпиялық сөздік Алматы, 2007 ж. -800 б.
  - [4] Мырзабектен С. Қазақ тілінің айтылым сөздігі. Алматы, 2001 –320 б.
  - [5] Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы) Астана, 2000. – 480 б.
- МРНТИ16.01.25

Д.М.Пашан

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қ., Қазақстан

АРАБ, ПАРСЫ ТІЛДЕРІНЕН ЕНГЕН СӨЗДЕРДІҢ МАҒЫНАСЫНЫҢ ТАРЫЛУЫ МЕН КЕҢЕЮІ

Аннотация: Мақалада қазақ тіліне басқа тілдерден, яғни араб, парсы тілдерінен енген сөздер қарастырылады. Сөз енуінің басты себебі – қазақ халқының тарихи даму барысындағы басқа халықтармен тығыз қарым-қатынас орнатуының салдары. Сөздердің енуі әр алуан жолдармен өтті. Қазақ тіліне басқа тілдерден сөздердің енуі экономикалық, сауда, саяси және мәдени қатынастарға байланысты болды. Және де осы жағдайларға байланысты мағыналық аясы да өзгеріп отырды. Мақалада қазақ тіліне араб, парсы тілдерінен енген кірме сөздердің мағынасының тарылуы мен кеңеюі қарастырылды.

Тірек сөздер: қазақ тілі, кірме сөздер, араб тілі, парсы тілі.

Д.М.Пашан

Институт языкознания им. А.Байтұрсынова
Старший научный сотрудник, кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

СУЖЕНИЕ И РАСШИРЕНИЕ ЗНАЧЕНИЙ СЛОВ, ЗАИМСТВОВАННЫХ ИЗ АРАБСКОГО И ПЕРСИДСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация: В статье рассматриваются слова, пришедшие в казахский язык из других языков – арабского и персидского. Основная причина этого – последствия тесных связей казахского народа с другими народами в ходе исторического развития. Проникновение слов происходило разными путями. Введение слов из других языков в казахский язык зависело от экономических, торговых, политических и культурных отношений. В зависимости от этого менялся семантический объем этих слов. В статье рассматривается сужение и расширение значений слов казахского языка, заимствованных из арабского и персидского языков.

Ключевые слова: казахский язык, заимствованные слова, арабский язык, персидский язык.

D.M.Pashan

Institute of Linguistics named after A.Baitursynov
Senior Researcher, Candidate of Philology
Almaty, Kazakhstan

THE NARROWING AND EXPANSION OF THE MEANINGS OF WORDS BORROWED FROM THE ARABIC AND PERSIAN LANGUAGES

Annotation: The article deals with the words that came to the Kazakh language from other languages – Arabic and Persian. The main reason for this is the consequence of the close relations of the Kazakh people with other peoples in the course of historical development. The penetration of words happened in different ways. The introduction of words from other languages into the Kazakh language depended on economic, trade, political and cultural relations. The semantic scope of these words varied depending on these factors. The article discusses the narrowing and expansion of the meanings of words of the Kazakh language borrowed from the Arabic and Persian languages.

Keywords: the Kazakh language, borrowed words, the Arabic language, the Persian language.

Қай тілдің болса да, сөздік құрамы өзінің даму барысында басқа тілдерден енген сөздермен де толысып отырады. Бір тілден екінші тілге сөз ену тарихи экономикалық, саяси немесе мәдени қатынастарға байланысты болады.

Қазақ тілі лексикасынан орын алып, қазақ халқы сөздігінің бір арнасы болған араб, парсы, иран тілдерінен қазақ тіліне сөз ену VIII–IX ғасырлардан басталды. Қазақ тіліне енген кірмелер бір мезетте кірмегені белгілі, бірнеше ғасырлар бойына еніп келеді. Танымал тіл мамандары В.В.Радлов пен Н.Т.Сауранбаев VIII–XI ғасырларда араб, парсы тілдерінен енген сөздердің мөлшері басқа түркі тілдерімен салыстырғанда аз екендігін айтқан. Ғалым Ш.Қ.Бектұров қазақ тіліне араб, парсы сөздері тәжік және өзбек тілдері арқылы енгендігін айтады.

Қазақ тіліне енген кірме сөздер қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес фонетикалық өзгерістерге ұшырап қазақ тілінің сөздік құрамының ажырамас бөлігіне айналған. Көп түркі халықтарына араб, парсы сөздері сол күйінде енген. Ал қазақ тілінде араб, парсы сөздерінің дені фонетикалық, морфологиялық жағынан игеріліп, тіліміздегі төл сөздерден ажырағысыздай болып сіңісіп кеткен сөздер. Тіпті мұндай сөздердің араб тілі секілді басқа құрылымды тілден енгенін кейбіреу біле де бермеуі мүмкін. Қазіргі ғылыми әдебиеттерде де «байырғы сөздер» деп аталып жүрген сөздердің дені осы парсы тілі арқылы енген араб сөздері. Қазақ тіліндегі *алуан, азан, азап, айла, айт, ақы, ақыл, арыз, әзіл, әлеует, әсет, әдіс, әсер, есім, бәтуа, гажап, гашық, гұмыр, дәреже, дуа, жаз, жарақат, жауап, сауал, зайып, сурет, қағида, қайыр, лайық, мадақ, мазмұн, мағына, маусым, машық, мәдениет, намыс, ньишан, сәлем, табиғат, тылсым, үкім, шарапат, шежіре* т.с.с. толып жатқан сөздерді араб тілінен енген, бірақ фонетикалық-графикалық жағынан әбден игеріліп, сіңісіп кеткен сөздер деп айтуға болады.

Тіл – қоғамдық құбылыс, ол үнемі қозғалыста, даму үстінде болатыны баршаға мәлім. Қоғамда болып жатқан өзгерістер, жаңалықтар тілде бейнеленеді, тіл қоғам айнасы іспетті. Қоғам дамыған сайын тіл де дамиды, өзгереді.

Ал тілдің құрамындағы араб, парсы сөздері де өзгереді. Қазақ тіліне енген кірме сөздердің мағыналары да бірінен бірі басымдылық алып тұратын кезеңдер болады.

Қазақ тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігінде «ұстын» сөзінің екі мағынасы берілген.

ҰСТЫН [пар. стун, устуане *هن اوتس, زوتس*] з а т. **1.** *Үй құрылысының үстіңгі жағын көтеріп ұстап тұру үшін қойылатын тіреу, баған.* Қабырға мен жол үнгір төбесінің арасында не бағана, не *ұ с т ы н* жоқ. Оның себебі төбе мен қабырғаның арасы киіз үйдің уығындай күмбідене иіліп келіп жалғасады (Д.Досжанов, Күм.).

Индиядағы аса таза темірден жасалға ұ с т ы н сияқты ғажайыптар сыры ғалам үшін әлі жұмбақ қалуда (Білім және еңбек). **2. а у ы с.** Тірек, қорғаныш, тұғыр. Түзетіп бай салады ақтан сарай, Кепені кедей қылар басқа пана-ай. **Ұ с т ы н ы** екі әлемнің ақтық құлы, Мұхамет Қадишаға тұрған малай (Үш ғасыр жырлайды.). Екеуіңіз екі *жұрттың ұ с т ы н ы н д а й*, Қадірлі халық иесі ерлеріме, һәм тірлік, абыройыңызға дұғадамын, Мұштакпын жүздеріңді көрмегіме (Айтқыс.) [1].

Осы екі мағынаның қазақ тіліне әуел баста бірінші мағынасы ғана енгені белгілі. Бұл сөз Г.Мамырбекованың «Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігінде»: «**ҰСТЫН** — (пар. стун, устуане *من اوتسنا , زوتس*) – тіреуіш, баған **А.ҰСТЫНСЫЗ** аспан мұғалақ, Қара көзі шағылса («Гүлнәр қыз». Бабалар сөзі. 21-том. 2005. 100 томдық)» деп берілген. Яғни, парсыдағы мағынасы еш өзгермей бізге енген [2].

«Ұстын» сөзінің негізгі мағынасының қазақ тілінде жергілікті мекендерде қолданылып, ауыспалы мағынасының әдеби тілде орныққанын байқаймыз. Мысалы, Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде: (Қ.орда: Шиелі, Қарм.; Шымк., Сайр.; Жамб.; Жуа., Шу) *тіреу* мағынасы қолданылады.

1. Бұрын кедейдің жаман үйінде қырық **ұстын** болушы еді, осы күнде үйді ұстынсыз-ақ салатын болыпты (Қ.орда, Қарм.).

2. Тіреулі еді ел сарайға бес жүз **ұстын**, салмағы шытырлатты осы тұстың (Рүс. дас., 85).

3. Сөйле десең сөйлейін хан ием-ай, Дәулетте төрт **ұстын** бар білесің бе-ай (Жамб., Шу) [4].

e-history.kz сайтындағы тарихқа қатысты деректер арасынан «ұстын» сөзін «бал-бал тастар» мәнінде қолдағанын байқадық. Мысалы: Алғаш **ұстын** бетіне мәтін қашап түсірген кезде, бәдізші (тас қашаушы) қателесіп «еліг он жыл» (елу он жыл) деген сөйлемдегі «он» сөзін ұмытып кетіп, келесі кезектегі «жыл» сөзінің «ж» әрпін ойып жазып қойған. // 25 қараша – көне түрік жазуының құпиясы ашылған күн 2019ж., 25 қараша (e-history.kz). Бұлардың сыртында Күлтегін, Түйұқық, Ел-етміш, Біл-ге қаған, Теркін, Тэс **ұстындары** мен Күлтегіннің бас мүсіні, V ғасырда жасалып сақталған домбыраның көшірмелерін жасатып ... мұражайына орналастырдық. // Қаржаубай Сартқожаұлы: Бітіг жазуы - көне түркінің таста қалдырған тағылымы 2020 ж., 13 маусым (e-history.kz). Бұл жердегі қолданыс түсіндірме сөздіктегі бірінші тура мағына аясында пайда болғанын көреміз.

Қазақ тіліндегі сөздер қолданысының жиілігін көрсететін тамаша еңбек бар. Ол А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты 2016 жылы жасап шығарған 2102496 сөзқолданысы мен 30515 реестірлік сөзден тұратын «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі» [4]. Осы сөздіктен «ұстын» сөзінің жиілігін қараған едік. «Ұстын» сөзі публицистикалық стильде 4 рет кездескен, ортақ базада 20 рет, барлығы 24 рет қолданылған. Ал публицистикалық мәтіндерде негізінен ауыспалы мағынасы қолданылған екен. Оны төмендегі мысалдармен көрсетеміз. Мысалы: **Ұстаз** ұғымы – ұлттың **ұстыны** мен ұжданы. М.Асан. Ұстаз – ұлттың ұстыны // <https://egemen.kz/article/175551-ustaz—ulttynh-ustyny>. Алаш арыстарының әйелдері – сенімді серіктері. Бір сөзбен айтқанда, «музасы» деу орынды. Бұл әйелдер – ұлттың **ұстыны**, ұйытқысы. // Әуезов және қазақ әйелдерінің тағдыры (e-history.kz). Санаға сіңісті болған сөз орамдары – ұлттық болмысыңның **ұстыны**. Бекболат Тілеухан: «Ат айбарым ғана емес!» // (e-history.kz). Агломерациялар – Қазақстанның ғылыми қамтымды экономикасының **ұстыны**. // Қазақстан Республикасының Президенті

Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар. Мүлде жаңа экономикалық жүйенің, демократиялық құқылық мемлекеттің іргетасын нық қалап, осы заманғы қоғамдық институттарды нығайтып, өмірдің сапасы мен **ұстындарын** да өзгерте білдік. // Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауы (28 ақпан 2007ж.). Елбасы осы бір алшақ дүниетанымдардың арасынан ... жаңа тұрпатты мемлекеттің **ұстынын** қалыптастырды. // Қасым-Жомарт Тоқаев: Тарихи тұлға тағылымы 02 Шілде 2020 // (e-history.kz). Алаштың Әлекең жүйелеген ұлы бес ұстанымының **ұстыны** да біртұтас елшілік идеяның тиянағы еді. // Шығыс Түркістан және Алаш идеясы 29 Қараша 2019 (e-history.kz). Осындағы «болмыс ұстыны, өмір ұстыны, ұлт ауыспалы «тірек, дінгек, баған» мағынасының қолданыс аясының кеңейгенін көреміз.

Енді осы «ұстын» сөзінің парсыдан келген «баған, тіреуіш» мағынасы құрылыс саласының терминологиясының кеңінен қолданыс тапты. «Ұстын» сөзінің өзі ғана емес, оның негізінде бірнеше терминдер туындады.

ҰСТЫН – сәулеттік тұрғыдан өңделген, әдетте дөңгеленіп келетін баған, негізгі бөліктері көбіне өзектен, негізден және капительден тұрады.

ҰСТЫН-ҚАДА — қағылатын қадалардың жер үстіндегі бөлігі ғимараттың (немесе құрылыстың) ұстындары, ал топыраққа батырылған бөлігі қада қызметін атқаратын бір түрі.

ҰСТЫНТІЗБЕК — тік не қисық сызық бойымен орналасқан және архитравтық жабынды ұстап тұратын ұстындар қатары.

ҰСТЫНАРАЛЫҚТАР — (латын тілінен – intercolumnium, inter – аралық және columna – ұстын, баған) ордерлік сәулет өнеріндегі қатар тұрған ұстындар арасындағы аралық жер. Ұстынаралық көлемі (берілген әрбір ұстынтізбек үшін

ҰСТЫН ТРАВЕРСАСЫ — тіреу тақтасына жүктеме күшті біркелкі беруге арналған болат табақ түріндегі болат ұстынның тіреу бөлігіндегі конструкциялық элементі.

ЖАРТЫ ҰСТЫН — қабырғадан жартылай шығып тұратын ұстын, таңдаулы оптикалық тиімділік үшін жиі қолданылады, әдетте шығыңқы тұсы жартысынан үлкенірек болады [5]. Ғалым Р.Сыздық: «Қоғам өмірімен етене қабысқан тіл – сөйлеу тәжірибесі, оның лексикасы сол қоғамның тыныс-тіршілігіне орай әр алуан тематикалық серияларға бөлініп, бірқатарының мағыналары өзгеріп, енді бірсыпырасы тұрақталып, терминделіп жатады» [6] – деген болатын. Осы мақаламыз арқылы парсы тілінен енген бір ғана «ұстын» сөзінің қазақ тіліндегі қолданыс аясын көрсете алдық деп ойлаймыз.

Бұдан бөлек қазақ тілінің әдеби сөздігінде осы «ұстын» сөзінің баған мағынасынан туындаған «ұстын+ша» түріндегі қолданысын көрдік.

ҰСТЫНША зат. 1. Қатар бағанаш. 2. Бірінің астына бірі жазылған қысқаша жазулардың қатары. [Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том., 2011 ж., 320 б.].

Бірақ, дереккөзден, интернет бетінен бұл қолданыстағы мысалдарды таба алмадық. Соған қарағанда «ұстынша» қолданысы халық тіліне сіңіспеген болу керек.

Бұл заңды да құбылыс, тіл барлық нәрсені бойына сіңіре бермейді.

Қорыта айтқанда, қазақ тілінің сөздік құрамындағы кірме сөздер – сөздік құрамның ажырамайтын бөлігі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. / Құраст.: М.Малбақов, Қ.Есенова, Б.Хинаят және т.б. – Алматы, 2011. - 800 б.
- [2] Г. Мамырбеков. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2017. – 658 б.
- [3] Қазақ тілінің аймақтық сөздігі /Құраст. Ф.Қалиев, О.Нақысбеков, Ш.Сарыбаев, А.Үдербаев және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. - 824 бет.
- [4] Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі / Жалпы редакциясын басқарғандар: Қажыбек Е.З., Фазылжанова А.М. – Алматы: Дәуір, 2016.- 1472 б.
- [5] С.Құлманов. Орысша-қазақша терминологиялық анықтамалық сөздік (сәулет және құрылыс). – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, 2009. – 320 б.
- [6] Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968. - 332 б.

МРНТИ 16.21.65

Ж.А.Абитжанова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы қаласы, Қазақстан

ЕСКІ СӨЗДЕРДІҢ ТАБИҒАТЫ

Аннотация: Мақалада ескі сөздердің табиғаты сипатталады. Ескі сөздер қазақ тілінің арғы тарихи дамуын көрсетеді. Олар қазіргі әдеби тіліміздің сөздік қорын барынша молайтқан, әрі байытқан. Ескі қазақ жазба мұралары – ерте дәуірлердегі көне лексиканың көрінісі, олар қазақ халқының тарихы, мәдениеті мен өмір-тіршілігінен хабар береді. Ескі жазба лексикалық ерекшеліктерді сараптай отырып, төл сөздер мен кірме сөздердің жағдайын пайымдаймыз. Көптеген төл сөздеріміз бүгінгі күнге дейін өзгеріссіз сақталып жетті. Ал мағынасы күңгірттенген көне сөздер әлі де анықтауды қажет етеді. Шет сөздері қазақ тілінің төл лексикасымен бірге тоғысқан, әрі қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына сәйкес игерілген.

Ескі қазақ жазба тілі – қазіргі әдеби тіліміздің дамуына жол ашқан үлкен арналардың бірі. Көне түркі тілі, орта түркі тілі, ескі қазақ тілі өзара тарихи сабақтас, байланысты. Біз естімеген қазақтың ескі сөздері өте көп.

Тірек сөздер: ескі сөздер, лексика, семантика, төл сөздер, кірме сөздер

Ж.А.Абитжанова

Институт языкознания им. А.Байтұрсынова
Алматы, Казахстан

ПРИРОДА УСТАРЕВШИХ СЛОВ

Аннотация: В статье описывается природа устаревших слов. Эти слова отражают историческое развитие казахского языка. Они значительно обогатили словарный

запас нашего современного литературного языка. В древнеказахском письменном наследии отражается лексика ушедших эпох, а вместе с ней история, культура и быт казахского народа. Анализируя лексические особенности письменных памятников, мы понимаем положение исконных и заимствованных слов. Многие из наших исконных слов сохранились до наших дней. Однако устаревшие слова с неясной семантикой еще нуждаются в уточнении. Иностранные слова переплетаются с исконной лексикой казахского языка и усваиваются в соответствии с фонетическими законами казахского языка.

Древний письменный казахский язык – один из самых больших каналов, открывающих путь для развития современного литературного языка. Древнетюркский язык, среднетюркский язык и древний казахский язык связаны между собой историческими связями. Существует очень много устаревших казахских слов, которые нам не знакомы.

Ключевые слова: устаревшие слова, лексика, семантика, исконные слова, заимствованные слова

Zh.A.Abitzhanova

Institute of Linguistics named after A.Baitursynov
Almaty, Kazakhstan

THE NATURE OF OBSOLETE WORDS

Annotation: This article describes the nature of obsolete words. These words reflect the historical development of the Kazakh language. They have greatly enriched the vocabulary of our modern literary language. The ancient Kazakh written heritage reflects the vocabulary of bygone eras, as well as history, culture and life of the Kazakh people. Analyzing the lexical features of written monuments, we understand the position of original and borrowed words. Many of our original words have survived to the present day. However, obsolete words with unclear semantics still need clarification. Foreign words are intertwined with the original vocabulary of the Kazakh language and are assimilated in accordance with the phonetic laws of the Kazakh language.

The ancient written Kazakh language is one of the largest channels that open the way for the development of the modern literary language. The ancient Turkic language, the middle Turkic language, and the ancient Kazakh language are linked by historical ties. There are a lot of obsolete Kazakh words that are not familiar to us.

Keywords: obsolete words, vocabulary, semantics, original words, borrowed words

Қазақтың ескі жазба тілі араб әліпбиі негізінде шамамен XV ғасырдан XX ғасырдың басына дейін қолданылды. Ескі қазақ жазба тілі үлгілеріне Әбілғазы Бахадүр ханның Шежіре-и Түрки (XVII ғғ.) мен Қадырғали Жалайыридің Жамиғат-Тауарих (XVI ғ.), алғашқы қазақ хандықтарының жарлықтары, бір-бірімен және өзге елдермен арадағы қарым-қатынас қағаздары, XVIII ғ. ресми іс қағаздар мен эпистолярлық үлгілер, XIX-XX ғғ. мерзімді басылымдар, сондай-ақ XX ғасыр басындағы ескі тілде қалам тартқан ақын-жазушылар шығармалары жатады. Ресей патшасы Елизаветаға Әбілхайыр ханның жолдаған дипломатиялық жазбалары,

Махамбет Өтемісұлы, Ш.Уәлихановтың хат-қағаздарының тілі, Абайдың қара сөзі түріндегі шығармаларының тілі (Мүрсейіт қағазға түсірген) ескі қазақ жазба тілінің үлгілері болып табылады. XIX ғасырдың соңында сөйлеу тілінің ықпалына көбірек ұшыраған ескі қазақ жазба тілінің нормаларында халық тілінің элементтері жүйелі сипат алды. Бұл кезде «Айқап» журналы, «Қазақстан» газеті, т.б. сияқты басылымдардың орны ерекше болды. Әсіресе XX ғ. басындағы көркем әдеби шығармалар тілінде ескі жазба тіліне тән сөз үлгілерімен қатар сөйлеу тілінің нормалары анық көрінді.

XVI ғасырдан XX ғасырдың басына дейін қазақ қоғамы мәдени дүниесінде ауызша төл әдеби тілмен қатар және бір әдеби тіл өмір сүрді. Ол – бірқатар түркі халықтарына ортақ ортаазиялық жазба әдеби тіл – түркінің «жергілікті» (қазақтың), кейінірек 19 ғасырдың соңғы ширегінде «кітаби тіл» атанған түрі. Мұның қолданылу аясы төл әдеби тілден басқа болды. Ауызша қазақ әдеби тілі көркем әдебиет пен заңсөз (билер сөздері) ісі, шешендік өнері сияқты салаларға қызмет етсе, түркілік жазба тіл ресми қағаздар мен хат түріндегі (эпистолярлық) жанр, мұсылманша діни әдебиет және ғылым салаларында қолданылды. «Кітаби тіл» туралы ой-пікірлер баршылық, соның бірқатарына тоқталайық. Б.Кенжебаев «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» (1976) еңбегінде «кітаби тіл» туралы былай дейді: «Кітаби» деген атау ертеде хрестиян діндарлары арасында діни кітап «Инжіл» ережелерін бұлжытпай орындаған, бұлжытпай орындауды жақтаған, уағыздаған, адамдар жөнінде қолданылған. Оны біздің XX ғасыр басындағы ақындарымыз жөнінде қолдану мүлде орынсыз [1, 33]. М.Балақаевтың «Қазақ әдеби тілі және оның нормалары» (1984) еңбегінде «көне әдеби тіл» – деп, түркі халықтарына ортақ орта ғасырлық тілді атайды да, ал «кітаби тіл» жаңа тіл, Октябрьден кейінгі «әдеби тіл», «қазіргі әдеби тіл» – деп аталғаны жөн» – дейді [1, 35]. Р.Сыздықова: «...қазақ топырағында «кітаби» деп аталған тілде жазылған үлгілер» деп қарастырса, С.Исаев: «...кітаби – тіл дәстүрі және оның қазақ әдеби тілі тарихында алатын орны туралы сипаттай келе «кітаби тіл дәстүрі» деген тілдік құбылыстың үш анықтамасын келтіріп қорытындылайды: «...кітаби тіл грамматикалық жағынан көптеген түркі халықтарына ортақ дәстүрі бар тіл» – дейді. С.Е.Малов ол кітаптар тілін «кітаби мұсылманша татарша жаргон» деп пікір білдірсе, В.В.Радлов бұрын «қазақтардың өз жазба әдеби тілі болған жоқ», ал қазақша жазылған кітаптар тілі «шұбарланған қоспа тіл» – деп пайымдайды.

Ғ.Мұсабаев: «...бұқараға кең тараған тіл болды. ...», І.Кенесбаев., Ғ.Мұсабаев «...кітаби тілдің дәстүрі тым ұзақтап кетеді. ...» деп тұжырымдаған. Жалпы «кітаби» деген атауды өз мағынасынан бөлек, басқа ғасырлар әдебиет өкілдерінен жеке қарастыру үшін XX ғасыр басындағы бұқарашыл ақын-жазушыларды «кітаби әдеби тілдің өкілдері», олардың тілін «кітаби әдеби тіл» деп атау орынды. Б.Кенжебаев мынадай пікірі бар: «Ал қазақ тілінде XIX ғасырда, XX ғасыр басында шыққан кітаптардың тіліне келсек, олардың көпшілігінің тілі шұбар: араб, парсы, татар, башқұрт, өзбек сөздері аралас келеді, ...». М.Балақаев былай дейді: «Өйткені бір жағынан Абай, Ыбырайлар дәстүріне үн қоспай, сүзек ауруындай созылған ескі «шағатай тілі» үлгілері орынсыз көп қолданылып, әдеби тіл бөгде тіл сөздерінен тез арада арылмай қойды, шым-шытырық шұбар ала тілді өлеңдер, мақалалар баспасөзде кездесе береді». «Дала уалаяты», «Түркістан уалаяты» газеттері мен «Айқап» журналы туралы сөз болып отыр. XIX, XX ғасыр тілінде де осындай уақытша өткінші кезеңдер болды. М.Балақаев, Е.Жанпейісов, М.Томанов, Б.Манасбаевтың «Қазақ тілінің стилистикасы» (2005) еңбегінде бұрынғы дәуірлердегі жазба мұралардың тілі, соларға

тән жазу дәстүрлі ескі кітаби тіл деп, ал сол нұсқаларда қолданылған түркі тілдеріне ортақ сөздер ескі дәуірдегі кітаби лексика деп аталатыны көрсетілген. Кітаби лексикаға публицистикалық, ғылыми және ресми құжаттар стильдерінде, көркем әдебиет тілінде қолданылатын сөздер жағады. Кітаби лексика дегеніміз көне жазба нұсқаларда қолданылатын бүкіл түркі халықтарына ортақ сөздер. Кітаби тілдің негізі – көне түркі тілі. Кітаби тілдің елеулі белгілері: а) ертедегі әдебиеттің тұрақты дәстүрінің болуында, ә) көркем баяндаудың стандартты формасының болуында, б) кітаби лексикадағы сөздердің әуел баста тіл бұзарлық (варваризм) жолымен еніп, кейіннен бұл стильде тұрақты болып қолданылуында. Кітаби лексика дегенді тек қана араб, парсы сөздері деп түсінуге болмайды, ондағы араб, парсы сөздері оның бір стилдік белгісі ғана. Осыған сәйкес қазақ ескі жазу лексикасының өзіндік тілдік табиғатын түсіну үшін түркі тілдеріне ортақ сөздер мен кірме, бөгде тілдік бірліктерді талдап екшеп алу қажет-ақ. Санамызда көмескіленіп, бейтаныс сөздерге айналған тілдік бірліктердің күңгірт келетін түсініксіз табиғатын ашу орынды. Сондықтан ескі қазақ жазба тілі, ескі кітаби тіл лексикасына зерттеулер жүргізу маңызды болып табылады. Зерттеу барысында ескі тілдік бірліктердің лексика-семантикалық ерекшелігін зерттеудің маңызы зор, ол тарихи сөздік қорымызды байытудың алғышарты.

Ескі қазақ тілінде түркі сөздері мол. Мысалы: *алал/адал, андан/одан, бірлә/мен, бағзы/байырғы, бағыр/бауыр, байрам/мейрам, бұғаз/мойын, бұғақ, бұғаздау/бауыздау, дейүп, дейүрлер/деп, дейді, жұрат/ұрпақ, налыс, налаш/қайғы, қасірет, пал/бал, тірік, тіріклік/тірі болу, үшбу/осы, бұл, жалтұш/төсеніш, йар/жолдас, ошал/осы, таға/нағашы, таңлап/таңдап, қоңсы сыбай/көрші-көлем, сукар/кептірілген нан, құрман/құрбан, сүрек/уақыт, бұйрық/лауазым, һәммә/барлығы т.б.*

Тірік, Тіріклік – өмір; тірі болу; тіршілік ету. Дүниенің *тіріклігі* бәрі мехнат, Әуре болып іздеме бекер аны [2, 12]; Ризығы бітіп адамның, ғұмыры қалса, Болады *тірік-ліктің* жөні қалай аны [2, 12]; Ризығы бітіп, адамның ғұмыры қалса, *Тіріклігі* бола ма дұрыс, – дейді аны [2, 12]; *Түмен* – он мың адам/әскер. Аттарынан жүз *түмен* құлағанлар, Көз жастарын сел қылып бұлағанлар. «Дариға, падишамыз не болды», – деп, Ойбайласып баршасы жылағанлар аны [2, 138]. Аталған сөз парсы және кейбір түркі тілдерінде «сансыз, он мың» деген мағынада ие. Алтайша түмен «сансыз көп, қыруар». Тіліміздегі Түменбай// Тұманбай, Түменов сияқты адам аттарының түбірі де осы түменмен төркіндес болу керек. Бүгінде «Бірдің кесірі мыңға, мыңның кесірі түменге» деген мақал құрамында сақталған. *Бұғаз* – тамақ, мойын, бұғақ. Ол Намруд имансыздың атқан оғы Балықтың *бұғазына* келіп батты аны [2, 122]. *Бағыр* – бауыр. Тағы Жамсыб ант етіп қылды зарын, Айдаһардың күйдірді *бағырларын* аны [2, 105]. *Ақық* – *әшекей үшін пайдаланылатын, түсі ақшыл бағалы тас*. Апыр-ай, Еренбақта осы патша, *Ақық* көз, алтын шынжыр, күміс қақпа [3].

Көне қазақ сөздерінің дыбыстық ерекшеліктерін байқауға болады. Мысалы: *кеуіл/көңіл, қазине/қазына, мекем/бекем, сыпат/сипат, кеуіш/кебіс,*

Кеуіл – көңіл. Қоканның сарты ұтылды, Батырдың *кеуілі* бір тынды [4, 42]. *Қазине* – *қазына*. Алтын, күміс, пұлды апты. *Қазине* мүлкін қалдырмай, Ызғытып айдап малды апты [4, 175]. *Мекем* (ар.) – бекем, мықты, берік, мүлтіксіз. Едігенің көк алмасын, Беліне *мекем* буады [5, 125]. *Сыпат* – бейне, сипат, келбет. *Сыпатына* қарасаң, Қайтпас қайсар батырдай [6, 17]. *Кеуіш* – кебіс. Би сол уақытта орнынан атып тұрып, жалаңаяғына *кеуішін* сұға салып, киімін иығына жамылып, сыртқа шықты

[6, 170]. *Песін* – бесін, намаз уақыты. Кіші *песін* болғанда, Сонда барып қалмаққа Қазі қайрат қылады, Қазі қайрат қылады [6, 302]. *Бида* – бұйда. Шалқұйрықтың тайлағы, *Бидасын* тартпас еркелеп [6, 221]. Нар емес пе едің астау бас, *Бидасын* үзіп тартпайтын [6, 270].

Ескі сөздердің өзіндік тұлғалық ерекшеліктері бар. Мысалы: *сүгірет*/сурет. Қазақтың қорқақ кезі еді, Жаңа шыққан *сүгіреттен* – Нұрмамбет ұлы Жанқожа Күркіреген белі өткен [6, 44]. *Мәнига*/мән, мағына. Нан орнына құмаршақты еткен қорек. Ішпеген самаурыннан құйдырып шай, Осылай *мәнигасын* айту керек [6, 48].

Ыңға (ыңғайы), *ұрмет* (құрмет), *дәйім* (әрдайым), *ашық* (ғашық), *қимат* (қымбат), *сұрды* (сұрады), *жалбарды* (жалбарынды), *Құда* (Құдай), *сауыс* (сауысқан) т.б. сөздер ықшамдалып жұмсалған. *Ыңға* – *ыңғайы*, *реті*. Әрдайымда да жүруші ем Жәкеңнің алып *ыңғасын*. Бөрі де жауға бермейді Ізіне ерген жолдасын [6, 30]. *Ұрмет* (*араб*) – *құрмет*, *қадір*. Қол қусырып, *ұрметпен*, Қызметінді ете бер [6, 93].

Қазақ тілінің табиғаты ескі лексикада сақталған. Мысалы: *ұлықсат*, *ыриза*, *егесіз*, *қианат*, *тианақ*, *ұжмақ*, *нәжік*, *шаһызада*, *ырахым*, *ырза*, *ылақ*, *ылаж*, *мағұлым*, *тірілік*, *іләйім*, *Үрістем*, *іреті* т.б. *Ұлықсат* – рұқсат. Қонаға бармақ болады-ай. Ат пенен адам жіберіп, Жәкеңнен *ұлықсат* сұрады-ай [4, 75 б.]. *Ыриза* – риза. Көзі тойды көрген соң Қыруар мал мен мүлікті. Жарайсың деп, бектерім, *ыриза* боп қарық-қарық күліпті [6, 136] *Егесіз* – иесіз. Жағдайсыз десе, жанды алды. *Егесіз* малға ие боп, Өз малындай малданды [6, 253]. *Мағұлым* – анық, айқын, белгілі. Қарасайға *мағұлұм*, Сұлының атқа жеңілі [6, 232].

Шет сөздердің игерілуі де көрініс тапқан. *Порым* – форма, түр, қалып. Еркінді соған бересің. *Порымыңа* қарасам, Өзің таудай немесің [6, 89]. *Губірнатір* – губерния бастығы. «Патшаның адамы Қорабеткин деген губірнатір», – дейді [6, 106]. *Дорақ* – жынды, есерсок. Болмашыға қасарған, Еліктіріп небір *дорақты* [6, 144]. *Тіліграм* – жеделхат. *Тіліграм* арадағы керек емес, Сөзімен ол батыр тамақ жемес. «Күшпенен малын сойсын» дегеніне Мал сойып, құрмет қылып, ретім келмес [6, 191].

Ескі қазақ жазба мұралары – ерте дәуірлердегі көне лексиканың көрінісі, олар қазақ халқының тарихы, мәдениеті мен өмір-тіршілігінен хабар береді. Ескі жазба лексикалық ерекшеліктерді сараптай отырып, төл сөздер мен кірме сөздердің жағдайын пайымдаймыз. Көптеген төл сөздеріміз бүгінгі күнге дейін өзгеріссіз сақталып жетті. Ал мағынасы күңгірттенген көне сөздер мен кірме сөздер табиғаты әлі де анықтауды қажет етіп отырғаны белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 1976. 215 б.
- [2] Бабалар сөзі. Шаһмаран. 2-том. 2004. 100 томдық. – 210 б.
- [3] Бабалар сөзі. Нұрғазарын. 30 том. Астана: Фолиант, 2006. – 294 б.
- [4] Бабалар сөзі. Жанқожа батыр. 62-том. 2010. 100 томдық. – 258 б.
- [5] Бабалар сөзі. Нұрадын. 50-том. 125-б., 2008. 100 томдық. – 225 б.
- [6] Бабалар сөзі. Қарасай-Қазі. 46-том. 17-б., 2008. 100 томдық. – 265 б.

Ж.Т.Жұмабаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ОРФОЭПИЯСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Қазіргі таңда орфоэпия саласы кенже қалып отырған салалардың бірі десе болады. Себебі орфоэпия мәселесі балабақшада, мектепте, одан бері жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде оқыту жағы ақсап тұр. Осымен байланысты Н.Уәли орфографиялық ережелермен қатар орфоэпиялық ережелерді ден қойып оқытпаудың салдарынан әдеби тілдің дыбыстау нормасынан уәжсіз ауытқулардың болатынын айтып өтсе, С.Мырзабеков сөздерді айтудағы кемшіліктер негізінен тілдің ауызша және жазбаша формаларының арақатынасын парықтамаудан, орфоэпия туралы үгіт-насихаттың жеткіліксіз жүргізілуінен болып отыр дейді. Ал ауызша сөз бен жазба сөздің өзіне тән жүйесі бар. Жазылған мәтінді оқыған кезде ауызша сөздің нормасына салуымыз қажет. Орфоэпия не үшін қажет дейтін болсақ. Мындай негіздер келіп шығады. Сөздердің бірізді айтылуы тілдік қатынасты жеңілдетеді; дыбысталған сөздің өзіндік үйлесімі, ырғағы, әуені, әуезі сақталған жағдайда тыңдаушыға жағымды әрі түсінікті болады; қатаңдарды ұяңдатып, сөз аралығындағы дыбыстарды үйлесітіріп айтудың өзіндік мәнін реттейді.

Мақалада қазақ орфоэпиясының кейбір мәселелері сөз болады. Себебі орфоэпиямен қатысты сөздіктер, анықтағыштар, зерттеулер жарық көргенімен, күнделікті қарым-қатынаста сөздер ауызша тілдің жүйесіне салынып айтылмайды. Басқаша айтқанда қазақ тіліне тән дыбыстық ерекшеліктер, үйлесімділік сақталмайды, қайта керісінше сөздер қалай жазылса солай айтылатын болды. Бұл мәселе әсіресе қандай дыбыстарды айтуда көрініп отырды. Дауысты еріндік дыбыстардың әсерінен келесі буындағы езуліктердің еріндікпен айтылуы ескерілмей, қалай жазылса солай айтылып отыр. Сол сияқты дауыссыз дыбыстардың орфоэпиясында қатаңдардың ұяңданып айтылу нормасы жастардың тілінде бұзылып, ауызша кодтың жүйесі сақталмай отыр. Нақты айтқанда, ауызша кодтың өзіне тән жүйесі бар да және жазбаша кодтың өзіне тән жүйесі бар деген қағида өз деңгейінде сақталмай отыр.

Тірек сөздер: орфоэпия, дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс, ауызша код, еріндік дауыстылар.

Ж.Т.Жұмабаева

Институт языкознания имени А.Байтұрсынова
Ведущий научный сотрудник, кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ КАЗАХСКОЙ ОРФОЭПИИ

Аннотация. Сегодня область орфоэпии – одна из слабо развитых, так как проблемам орфоэпии не уделяется должного внимания в детских садах, школах и даже на

филологических факультетах вузов. В связи с этим Н. Уали отмечает, что из-за небрежного изучения правил орфографии существуют неоправданные отклонения от норм произношения литературного языка, а С. Мырзабеков пишет, что ошибки в произношении в основном связаны с недооценкой связи между устной и письменной формами языка, отсутствием пропаганды орфоэпии.

Как устная, так и письменная речь имеет свою собственную систему и свои особенности. При чтении письменного текста необходимо соблюдать нормы устной речи. Необходимость соблюдения орфоэпических правил очевидна. Правильное произношение облегчает общение; будет приятным и понятным слушателю при условии сохранения первоначальной гармонии, ритма, мелодики звучащей речи.

В статье рассматриваются некоторые проблемы казахской орфоэпии. Несмотря на то что опубликованы словари, справочники, исследования, связанные с орфоэпией, в повседневном общении наблюдается отклоняющееся от орфоэпических норм употребление слов. Иначе говоря, характерные для казахского языка звуковые особенности, гармония звуков не сохраняются, а, наоборот, слова произносятся так, как пишутся. Так, в речи молодых людей нарушаются нормы произношения согласных, когда не происходит озвончение глухих согласных. Таким образом, не соблюдается принцип, согласно которому устная речь имеет свою систему так же, как письменная речь – свою.

Ключевые слова: орфоэпия, гласный звук, согласный звук, устная речь, губные гласные.

Zh.T.Zhumabayeva

Institute of Linguistics named after A.Baitursynov
Leading researcher, Candidate of philological sciences.
Almaty, Kazakhstan

SOME PROBLEMS OF KAZAKH ORTHOEPY

Annotation: Today, the field of orthoepy is one of the least developed, since the problems of orthoepy are not given due attention in kindergartens, schools, and even at the philological faculties of universities. In this regard, N. Uali notes that due to careless study of spelling rules, there are unjustified deviations from the norms of pronunciation of the literary language. S. Myrzabekov writes that errors in pronunciation are mainly due to underestimation of the relationship between oral and written forms of the language, the lack of promotion of orthoepy. Both oral and written speech have their own system and characteristics. When reading a written text, it is necessary to observe the norms of oral speech. The need to comply with orthoepic rules is obvious. Correct pronunciation makes communication easier; it will be pleasant and understandable to the listener, provided that the original harmony, rhythm, and melody of the speech are preserved.

The article deals with some problems of Kazakh orthoepy. Despite the fact that dictionaries, reference books, and researches related to orthoepy have been published, the use of words outside of compliance with orthoepic norms takes place in everyday communication. In other words, the sound features typical of the Kazakh language, the harmony of sounds are not preserved, but, on the contrary, the words are pronounced as they are written. So, in the speech of young people, the norms of pronunciation of consonants

are violated when there is no voicing of voiceless consonants. Thus, the principle is not observed, according to which oral speech has its own system, just as written speech has its own one.

Keywords: orthoepy, vowel sound, consonant sound, oral speech, labial vowels.

Қазіргі таңда орфоэпия саласы кенже қалып отырған салалардың бірі десе болады. Себебі орфоэпия мәселесі балабақшада, мектепте, одан бері жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде оқыту жағы ақсап тұр. Осымен байланысты Н.Уәли орфографиялық ережелермен қатар орфоэпиялық ережелерді ден қойып оқытпаудың салдарынан әдеби тілдің дыбыстау нормасынан уәжсіз ауытқулардың болатынын айтып өтсе [1], С.Мырзабеков сөздерді айтудағы кемшіліктер негізінен тілдің ауызша және жазбаша формаларының арақатынасын парықтамаудан, орфоэпия туралы үгіт-насихаттың жеткіліксіз жүргізілуінен болып отыр дейді [2]. Ал ауызша сөз бен жазба сөздің өзіне тән жүйесі бар. Жазылған мәтінді оқыған кезде ауызша сөздің нормасына салуымыз қажет. Осымен байланысты Р.Сыздықтың айтуынша, сөздерді нақпа-нақтап жеке-жеке айтқанда, олар анығырақ естіледі де, түсініктірек болып шығады. Алайда анықтық бар да, сөз сазы жоқ. Бұл сөздерді қазақша айту емес, қазақша тізбектеп өту болып шығады. Жазу тілдің фотосуреті іспетті, ал нағыз тілдің өзі – оның сөйлеу барысындағы көрінісі [3]. Осы жайында А.Байтұрсынұлы өзінің еңбегінде жазу – әріптердің сүгіретін сала түзу; оқу – әріптердің дыбыстарын айта тізу [4] деп жазу мен дыбыстап оқудың айырмашылығы барын айтқандай. Ал Т.Шонанұлы өзінің еңбегінде сөздердің жазылуы мен айтылуында айырмашылығы барын бірнеше ережелер негізінде көрсетіп береді. Айталық, сөз арасында екі дауысты дыбыс қатар келсе, алғашқы сыңарындағы дауысты дыбыс түсіріліп айтылады. Мысалы, *қара арба, торы ат, терезе аш, таза үй* деп жазылады, ал *қарарба, торат, терезаш, тазуі* деп айтылады. Осы ретпен сөздердің жазылуы мен айтылуында өзара айырмашылығы барын осы ретпен ережелер арқылы көрсетіп отырады [5]. Олай болса жазу мен дыбыстаудың өзара айырмашылығы барын яғни жазбаша кодты ауызша кодқа дұрыс көшірудің мәнін бастауыш деңгейден бастап үйрету керек.

Орфоэпия не үшін қажет?

– сөздердің бірізді айтылуы тілдік қатынасты жеңілдетеді;

– дыбысталған сөздің өзіндік үйлесімі, ырғағы, әуені, әуезі сақталған жағдайда тыңдаушыға жағымды әрі түсінікті болады;

– қатаңдарды ұяндатып, сөз аралығындағы дыбыстарды үйлесітіріп айтудың өзіндік мәні бар.

Орфоэпиялық норманың қалыптасуына қандай қандай түрткіжайттар негіз болды деген сауалға ғалымдар әртүрлі пікір білдірді. Н.Уәлидің пікірінше, нормалардың қалыптасуында байрғы кездегі ақын, жыраулар, билер тәрізді ауызша сөз майталмандарының шаршы топ алдындағы сөзі, кейінгі кезеңдерде сахна, радио, телевизия хабарларының рөлі айрықша болды. Сол арқылы қалыптасқан үлгілер әдеби тілдің ауызша нормасы деп танылды. Ал М.Дүйсебаеваның айтуынша, халықтың дәстүрлі сөйлеу тілі, белгілі бір мәдени орталық, баспа орындары мен мәдени мекемелер сөйлеу мәдениетінің қалыптасуына әсер етті [6]. Ғалым Р.Сыздық: «Адам орфоэпиялық нормаларады, олар жөніндегі ережелерді негізінен жаттау арқылы емес, құлақпен тыңдап, үйрену арқылы игереді. Бұл ретте күнде тыңдайтын радионың, теледидар үнінің және сахнадан есітлер сөздер мен әндердің орны айрықша. Бұлар сөйлеу

барысында сөздерді дұрыс айтуға үйрететін нағыз ұстаздар болуға тиіс» [3], – дейді.

Ауызша сөз бен жазба тілде негізгі заңдалық үндесім заңы екені белгілі. Үндесім заңдылығындағы тіл үндесімі мен ерін үндесімі орфоэпияда негізге алынады. Сөздегі дауысты дыбыстардың не бірыңғай жуан, не бірыңғай жіңішке болып айтылуын тіл үндесімі реттеп отырса, алғашқы буындағы ерін дауыстыларының әсерінен екінші әрі үшінші буындағы езуліктердің еріндікке айналып айтылуын ерін үндесімі реттеп отырады. Осы езуліктердің еріндікке айналуын үш жағдайда қарауға болады.

1. Түбірдегі **о** дыбысы кейінгі буындағы **ы** дыбысын еріндік **ұ** дыбысына айналдырады: *орын – орұн, қорық – қорұқ, өлең – өлең, көлік – көлүк.*

2. Түбірдегі **ұ, ү** дыбысы кейінгі буындағы **ы, і** дыбысын еріндік **ұ, ү** дыбысына айналдырады. Мысалы, *құрық – құрұқ, ұмыт – ұмұт, мұны – мұнұ, үміт – үмұт.*

3. Түбірдегі **ө** дыбысы кейінгі буындағы **е** дыбысын еріндік **ө** дыбысына, **і** дыбысын **ү** дыбысына айналдырады. Мысалы, *өлке – өлкө, көркем – көркөм, көлік – көлүк.*

Қазақ тіліндегі ерін үндестігі ашық буын жағдайында екінші және үшінші буында анық естіледі. Ал Р.Сыздықтың анықтауынша, бірінші буын бітеу не тұйық болса келесі буындағы **ы, і, е** дыбыстарының **ұ, ү, ө**-ге бейімделуі сәл бәсеңдеу болады. Мысалы, *қолтық, қойдыр, құлдық, көркем* сияқты сөздердің екінші буындарындағы **ы, і, е** дыбыстарының езулік болып айтылуы сәл солғындау. Осымен байланысты Н.Уәли дауысты дыбыс негізгі реңкінен бірден айрылмайды, өз реңкін сақтай отырып, келесі буын үндесуіне бірте-бірте өтеді дейді. І.Кеңесбаев «ерін үндестігінің күші үш буыннан аспайды, үшінші буында солғындау естіледі» десе [7], ал М.Дүйсебаева, Қ.Неталиева қазақ тілінде ерін үндестігі сөздің екінші буынынан әрі қарай сақталмайды, әлсірей береді, – дейді.

Ерін үндестігі сөздің басқы буындарымен ғана шектелмейді, сөздің соңғы буынына дейін сақталады деген пікірін С.Мырзабековтың өз сөзімен айтсақ: «Ерін үндестігінің күші жұрт айтып жүргендей, екі буынмен шектелмейді. Бірінші буында дөңгеленіп, сүйірленіп алған ерін екінші буында тез жайылып өз қалпына келмейді және ол үшінші буында да аяқтала қоймайды». Мысалы, *қорұтұндұсұ (қорытындысы), құлұнұмдұ (құлынымды), күлкүлөрүңүздү (күлкілеріңізді).*

Орфоэпиядағы ескеретін ережелердің бірі. Ол сөз аралығындағы қатар келген екі дауыстының алдыңғысын түсіріп айту. Мысалы, *алты атар – алт'атар, екі ағайынды – ек'ағайынды, төргі үй – төрг'үй.* Осымен байланысты Ж.Аралбаев сөйлеу кезінде сөздердің бір бүтін болып айтылуының орфоэпия үшін үлкен мәні бар екенін айтып, төмендегідей үлгіні ұсынады.

А – Е: *барсекен (барса екен), барамекен? (бара ма екен?);*

А – Ө: *қарөлең (қара өлең), қарөкпе (қара өкпе);*

А – Ұ: *арпұны (арпа ұны);*

Ы – А: *Сарарқа (Сарыарқа);*

Е – Е: *келсекен (келсе екен), келсе еді (келседі), сөйлөсекен (сөйлесе екен);*

Ы – Е: *Сарөзек (Сарыөзек).*

Дауысты дыбыстарды айтып отырғандықтан, сөз басындағы **е, о, ө** дыбыстарының алдынан селбесіп келетін жағдайын аттап кете алмаймыз. Бұл мәселе І.Кеңесбаевта, Ж.Аралбаевта, Ә.Жүнісбек еңбектерінде жақсы айтылған. Яғни сөз басында **е** дыбысының алдынан **й, о** дыбысының алдынан **у**, ал **ө** дыбысының алдынан **у** дыбыстарының селбесіп келетінін айтқан. Сонда *йегер, уотан, уөрік* деп айтылады.

Енді дауыссыз дыбыстардың орфоэпиясына тоқталсақ.

Екі дауыстының, үнді мен дауыстының арасында арасында келген **б** дыбысы екі еріннің сәл жуысуы арқылы айтылады. Мысалы, *ебедейсіз – еведейсіз, абай бол – авай бол, табақ – тавақ*.

Дауыстылармен және үнді, кейбір ұяң дыбыспен сөз жігінде қатар келген **к, к** дыбыстары **ғ, г**-ге айналып ұяңданады. Мысалы, *күнкөріс – күнгөріс, ақ үрпек – ағүрпек, қазақ елі – қазағ елі*.

Орфоэпияны суперсегментті деңгейде қарастырған ғалым Р.Сыздық қатаң дыбыстардың ұяңдануын төмендегідей көрсетеді: «Ырғақтық топ құрайтын сөздердің алғашқысы дауысты **а, е, ы, і** дыбыстарының біріне аяқталса, екінші сөз **к, к** дыбыстарынан басталса, соңғылар ұяңдап **ғ, г** болып айтылады. Мысалы, *бала кезде – балагезде, ала көлеңке – алагөлеңке, жаңа қала – жаңа гала*.

Сол сияқты қатар келген екі дыбыстың біреуі **н**, екіншісі **б, м, п** болса, алдыңғысы айтылуда **м**-ға айналады: *барғанмен – барғаммен*. Бұл ереже өз кезінде Т.Шонанұлы еңбегінде де айтылады. Ғалымның айтуынша, түбірдің аяқ дыбысы **н** болып жалғаудың немесе келер сөздің бас дыбысы **б** болса, **н** дыбысы **м** болып естіледі. Бірақ мұндай орында **м** жазбай **н** жазылады. Мысалы, *айтқанынан танбады – айтқанынан тамбады*.

Қорыта айтқанда, қазіргі кезде жастардың орфоэпия нормасын сақтамай, қағаз бетінде қалай жазылса солай айту, оқу үдерісі алып бара жатыр. Сондықтан балабақша, мектептен бастан мейлінше орфоэпиялық норманы үйретуіміз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Уәли Н. Графика, орфография, орфоэпия. Алматы, 2018 ж. 250 б.
- [2] Мырзабеков С. Қазақ тілінің фонетикасы. Алматы, 2013 ж. 136 б.
- [3] Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. Алматы, 2016 ж. 480 б.
- [4] Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Алматы, 1992 ж. 448 б.
- [5] Шонанұлы Т. Шығармалары. 2-том. Алматы, 2013ж.
- [6] Дүйсебаева М. Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі. Алматы, 1981ж. 126 б.
- [7] Кеңесбаев І. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1962 ж. 233 б.

МРНТИ 16.21.47

К.Zhaxylikova¹, А.Uderbaev²

¹Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

²Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor
Satbayev University, Almaty, Kazakhstan

ABOUT FORMATION OF GEODESIC TERMS BY ABBREVIATIONS

Annotation: This article is devoted to the problem of creating geodesic terms by abbreviations, which is relevant in linguistics. As it is known, the lexis created by abbreviations is an integral part of the vocabulary of modern technical terminology, since the current stage of

development of science and technology requires the use of abbreviated names in communication. Since most of the new terms are multicomponent, their translation and use in practice create inconveniences. Despite certain difficulties in understanding, abbreviated words are really economical, and, of course, in the process of language communication, complex terms used in abbreviated form then gradually become more familiar among specialists. However, the abbreviated version of each complex name can become a new term only if its semantic integrity and semantic unit are preserved. In the process of language communication, complex terms used in abbreviated form then become more common among specialists over time. Thus, despite certain difficulties in understanding, abbreviations are economical, convenient and promote mutual understanding among specialists, as well as the further development and enrichment of geodesic terms.

Keywords: abbreviation, hybrid words, reduction, economy, multicomponency.

К.Жаксылықова¹, А.Удербает²

¹Педагогика ғылымдарының докторы, профессор

²Филология ғылымдарының кандидаты, ассистент
Сэтбаев атындағы университет, Алматы, Қазақстан

ГЕОДЕЗИЯ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ҚЫСҚАРЫМ ЖОЛЫМЕН ЖАСАЛУЫ ЖАЙЫНДА

Аннотация: Ұсынып отырған мақалада геодезия терминдерінің қысқарым жолымен жасалуы жайы сөз болады. Жалпы қысқарым жолымен жасалған лексика қазіргі техникалық сала терминологиясының сөздік құрамының ажырамас бөлігі болып табылады, өйткені ғылым мен техниканы дамытудың қазіргі кезеңі қарым-қатынаста барынша қысқартылған атаулардың қолданылуын талап етеді. Жаңа қолданыстардың көпшілігі көп компонентті болғандықтан оны аудару, баламасын табу және қолдану да ыңғайсыз. Түсінудегі белгілі қиындықтарға қарамастан, қысқартылған сөздер шын мәнінде үнемді, бірақ кез келген салада қысқарымдар тәжірибеде кеңінен қолданылған сайын түсінудегі қиындықтар біртіндеп жоғалатыны сөзсіз. Тілдік қатынас барысында бастапқы күрделі терминдер неғұрлым қысқартылып қолданыла келе, кейін мамандар арасында үйреншікті болып кетеді. Дегенмен, әрбір күрделі атаудан қысқартылған нұсқа оның мағыналық тұтастығы, семантикалық бірлігі сақталғанда ғана жаңа термин болуға қабілетті. Мұндай көп сөзден тұратын құрама атауларды әріп, буын түрінде беру де кездеседі. Олар геодезияда көбінесе орыс немесе ағылшын тіліндегі тұлғасында айтылып қолданылады. Қысқарым жолымен жасалынған геодезия терминдерінің ағылшын тіліндегі қысқартылған түрін алу, бір жағынан, мамандар арасындағы қарым-қатынаста қолайлы болса, екінші жағынан, бұл жағдай геодезия терминдерінің одан әрі дамып, толығына ықпал етеді.

Тірек сөздер: қысқарым, гибрид сөздер, қысқартулар, үнемдеу, көп компоненттілік.

К.Жаксылықова¹, А.Удербает²

¹доктор педагогических наук, профессор

²кандидат филологических наук, доцент
Satbayev University, Алматы, Казахстан

ОБ ОБРАЗОВАНИИ ГЕОДЕЗИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ ПУТЕМ АББРЕВИАЦИИ

Данная статья посвящена актуальной в лингвистике проблеме создания геодезических терминов путем аббревиации. Как известно, лексика, созданная путем сокращения, является неотъемлемой частью словарного состава терминологии современной технической сферы, так как современный этап развития науки и техники требует применения в общении наименее сокращенных названий. Несмотря на определенные трудности в понимании, сокращенные слова действительно экономичны. Однако сокращенный вариант каждого сложного наименования способен стать новым термином только при сохранении его смысловой целостности, семантической единицы. В процессе языкового общения сложные термины, используемые в сокращенной форме, затем со временем становятся более привычными среди специалистов. Таким образом, несмотря на определенные трудности в понимании, аббревиатуры экономичны, удобны и способствуют взаимопониманию между специалистами, а также дальнейшему развитию и обогащению геодезических терминов.

Ключевые слова: аббревиация, гибридные слова, сокращения, экономия, многокомпонентность.

INTRODUCTION. In accordance with the social and economic changes taking place in the country, with the tendency of globalization, the present stage of development of science and technology requires the use of the simplest nominations in communication. In various technical fields, including geodesy, terms consist of two, three, sometimes more components, most of which are difficult and inconvenient to use in language communication. Experience shows that the use of abbreviated vocabulary is advisable in practice. In sectoral scientific and technical terminology, they form a way to shorten a productive group of words (abbreviation). Due to the legitimacy of decorating words in the language, abbreviated use of words in the Kazakh language is an ancient approach. At the same time, it is a phenomenon that is characteristic of all languages of the world. Of course, this pattern of language in different fields of science is manifested in different languages. The origin of abbreviations in the language is also directly related to the regularity of this simplification. In other words, an abbreviation is one of the ways to make the language more efficient.

In the context of the word class, abbreviations mainly represent nouns that denote subject concepts. The names of the various concepts made up of several words and their combination are reduced or shortened and it is based on the emergence of new lexical innovations.

Scientist R. Syzykova believes that «abbreviations, which are a significant source of new applications, are certainly a phenomenon of a new word-formation character in the technical sphere, this is a method that arose under the direct influence of the Russian language in the Kazakh language, namely, the manifestation of the calque phenomenon» [1, 251].

A feature of modern terminology systems is that there are more abbreviations. However,

the intensity of development of various abbreviations is one of the specific features of the development of Kazakh geodesic terms at the present stage.

Therefore, one of the ways to optimize this phenomenon is to strive to save language resources when transmitting information in the communication process. Here, multicomponent terms are significantly reduced, and as a result, new lexical innovations appear. To ensure efficient, cost-effective communication, part of the sectorial terms will be shortened. However, there are also negative consequences of this process. For example, this may result in difficulties in understanding and translating an abbreviated term. Therefore, to ensure the correct understanding of the abbreviation, to prevent inaccuracies or misunderstandings in the communication process, for the correct translation, it is necessary to carefully study this phenomenon.

Scientist Sh. Kurmanbayuly noted that «the specificity of terms used in the combination of words in our terminological vocabulary is not yet statistically accurate. However, research on the terminology system of some specialized fields shows that there is still a lot of complex terms in Kazakh terminology» [2, 134].

This article discusses the issue of creating a new innovative vocabulary using abbreviations from multidimensional terms in the field of geodesy. The scientific and technical term-formation contains a large number of terms made from combined words, phrases, and multiple phrases. At the same time, there are terms in two or three root combinations in the Kazakh language. Duplication, which is widely used in the term-formation, is an existing method in the Kazakh language. Also, in the scientific and technical terminology there is a way to reduce some groups of words (abbreviations).

A number of articles and papers have also been published on the problem of word-formation using the abbreviation. For example, the scientist N. Aldashev in his research divides the abbreviations into: group abbreviations by external figure; group abbreviations by lines; group abbreviations by location in the literary language [3, 14-16].

According to the classification of the scientist-terminologist Sh. Kurmanbayuly «abbreviated nouns in the modern Kazakh language are divided into four groups by their structure: Alphabetical abbreviations. Abbreviations of the supersonic sounds of complex names consisting of two or more words. For example, JSC (joint stock company). 2. Syllabic abbreviations. Abbreviations that are formed mainly from the first syllables of complex names: for example, Termcom - terminological commission. 3. Mixed abbreviations. Abbreviations consisting of the initial syllables and initial sounds of the complex names. That is, in this case of word formation, two different forms of abbreviated word formation are used, as well as alphabetic and syllabic abbreviations. For example, KazNU-Kazakh National University. 4. Partial or partitive abbreviations. This row includes the words from the conjugation of the syllables and the words to the full. A compound noun is a type of abbreviation in which all words that fall into a complex noun are not shortened, but partially or partially abbreviated. For example, the state program is a state program» [3, 13].

In practice, the names of complex scientific terms consisting of two, three, four or five components, and language-specific expressions of the industry, are most likely to be used repeatedly in the scientific text where the subject of a particular field is concerned, with the professional involvement of scholars and specialists. Thus, repeated use of the full name of complex concepts makes it difficult to understand both the scientific text and scientific communication. Therefore, there is reason to believe that in the general scientific language, in the metalanguage of every branch of science and technology, the simplified variants of

complex names, and their frequent use, is caused by the need to ensure the flexibility of the scientific language. In the modern literature, textbooks, and terminological dictionaries, there are many abbreviated names. *For example, the ISS is International Space Services.*

Modern geodesic terms, being one of the most mobile, flexible and rapidly changing plan languages of the general literary language, combine a lot of new terms and terms created by shortening new concepts in their content (*ISS – international space station*), as well as concepts existing in the language (*DB – database*). The intensity of development of various abbreviations is one of the specific features of the development of Kazakh geodesic terms at the present stage. Therefore, the purpose of the work is to prove that the abbreviation is one of the most effective ways to supplement the terminology system of the geodesic industry with new lexical innovations.

MAIN PART OF THE ARTICLE. Studying dictionaries and textbooks in the field of geodesy and related space geodesy, cartography, the total of 1728 terms was accumulated and differentiated, including 534 of the original terms (including personal words and phrases), 203 of equivalent non-competitive foreign terms and the two components of phrasal terms consisting of foreign words is 213, and the total share of hybrid terms is 778 words. One of the most common terms used in the technical industry is hybrid terms, which are combinations of two, three, or four words and are combined and presented as complex words. Therefore, among the 778-word hybrid terms, the number of two-word combination terms is 302, the one-word and two-word combination terms, the three-word combination term is 236, and the word length consists of four words, one or two syllables combined terms – 240.

In addition, the abbreviation and previous words, such as *aero -*, *cosmo -*, *geo -*, *photo -*, *stereo -*, *iso-* in the amount of 253 new units, compiled together with Kazakh words. For example, the previous lines *aero -* – 49 words, *cosmo -* – 10, *geo -* – 71 words, *photo -* – 34, *iso-* – 8 words, *stereo -* – 34, and the number of abbreviations 47 terms [4, 11].

The proposed article is a comprehensive way to create new lexical innovations in the field of geodesy, defined above by abbreviated terms (it is 2.4% of the total term). Many works and scientific articles about new names and abbreviations of the Kazakh language and their classification have been published in the Kazakh language. However, the results of the analysis of these works show that the general technical fields, including the new lexical innovations in geodesy, have not been addressed by the reduction of words. This situation calls for a comprehensive scientific study of this problem.

Based on the works and conclusions of the above-mentioned scientists on the issues of abbreviations, the terms on geodesy and related sciences of space geodesy, topography, cartography with an abbreviation have been collected and systematized. The study and analysis of special texts on geodesy, space geodesy, topography, cartography have shown that the most common forms of abbreviations in the field of lexical innovations are:

1. Initial letter abbreviations of two-or three-component letters:

As practice shows, the initial letter abbreviations of two or three components are characteristic of lexical innovation of geodesy terms. This can be explained partly, one and two-component terms in the language of tolerant and do not require drastic reduction. However, a small group of abbreviations with a new two-component initial letter is firmly included in the dictionary of terms of Kazakh geodesy: *SG – space geodesy*, *SP – space picture*, *SM – space vehicle*, *OK-orbiting complex*, *SC – spacecraft*, etc. The most productive forms of primary letter abbreviations are three-component abbreviations: *WMO*

- World Meteorological Organization, AES - Artificial Earth Satellites, ERS -Earth Remote Sensing, NNC – National Nuclear Center, ISS-International Space Station, etc.

2. Initial letter abbreviations with four or more components: abbreviations with four or more components with the initial letter are significantly less than two or three-component abbreviations. For example, SRNS-Satellite Radio Navigation System, SNSS - Space Navigation Satellite System. This is because such abbreviations are unacceptable for pronunciation and acceptance. Abbreviations from such multicomponent terms are convenient from the point of view of separating the most important features of terminable concepts, however, as the letter combinations become too complicated, it is difficult to use them in oral conversations of specialists.

3. Initial letters of a foreign language name, abbreviations in the form of syllables: Analysis of the collected materials showed that in geodesy, abbreviations from other languages are significant among the new initial letter abbreviations. In industry or production, in the process of professional language communication, complex terms that entered a foreign language were shortened and then became familiar among specialists. The collected language materials in the field of geodesy show that the vast majority of abbreviated names are made up mainly on the model of the foreign version. For example, NACA – National Advisory Committee for Aeronautics, ENRC – Eurasian Natural Resources Corporation. In this case, we see that combined names consisting of many words lead to the use of the donor's language letter, syllable VDOP, EUREF, SOS, IGS, GPS, DOP, etc. they are used in geodesy mainly in Russian or English. However, the abbreviated version of each complex name can become a new term only if its semantic integrity and semantic unit are preserved.

Many abbreviations in the vocabulary of the geodesic branch of the Kazakh language have a full name in English, for example, DOP - Delution of Precision, EUREF - European Reference Frame, HDOP - Horizontal Dilution of Precision, GDOP – Geometric Dilution of Precision, GPS - Global Position System, LGS - International GPS Service, GPS - Global Position System, OTF - Ambiguity fixing on the fly are given as abbreviations. Such abbreviations mean letter abbreviations derived from the English language in the field of space geodesy, which in practice are read by the names of letters of the English alphabet: LGS – «лджизэ», GPS – «джпизэ», OTF – «оутиэф» and etc. These abbreviations are usually short names for systems, organizations, and institutions.

RESULTS. In particular, such cases, shown in the course of the study, indicate the opening of new opportunities for the term-forming potential of the Kazakh language in the process of lexical updating. In addition, abbreviations considered as separate morphemes preserve the semantic motivation of the first complex nouns and phrases. The collected specific research materials allow us to conclude that there are no abbreviated terminological structures between lexical innovations in the field of geodesy, the meaning of which differs from the meaning of their full forms. As a result, as practice shows, getting an abbreviated form of new applications in English shows that, first, it is easier to communicate between specialists, and secondly, abbreviated lexical innovations contribute to the further development and content of geodesic terms. Thus, abbreviations of the Kazakh language in the field of geodesy clearly show that the term can save the means of language communication, while maintaining information weight and defines what in the modern Kazakh language can be a material for creating new lexical innovations in other branches of science.

As a result of studying new terms created by means of abbreviations in geodesy

and related industries, it is necessary: first, to consider the reasons for the emergence of new abbreviated lexical innovations through an abbreviation in the language, to note the intensive development of modern science and technology, an excessive excess of information in the language sign, the rationality of saving time and means of speech. On the other hand, abbreviation is the opposite process, aimed at complicating the structure of a word, language unity, and creating complex structures. Undoubtedly, this type of formation of new abbreviations in the field of geodesy of the Kazakh language is widely spread in the terminological subsystem of general technical industries and will become one of the most productive types of word formation in the future.

CONCLUSION. Systematizing the above conclusions, we can draw the following conclusions. Using an abbreviation, creating and implementing new terms makes it easy for specialists to enter into communication. At the same time, the creation of new terms by abbreviation and their implementation in practice is beneficial to ensure that the information transmitted in the text is quickly and easily read and written. Since geodesic terms are an integral part of the General lexical stock of the language, the use of a shortened approach when creating new terms will certainly help to enrich and develop the terminological system of the Kazakh language.

REFERENCES:

- [1] Syzdykova R. Language norms and its normalization. - Almaty: «El-Shezhire». – 2014. 312 p.
[2] Kurmanbayuly Sh. Terminological sources and terminology. - Almaty, 2005. 258 p.
[3] Aldashev N.M. Abbreviated words in the Modern Kazakh Language. Phil. science diss. author's abstract. Almaty, 1996. – 26 p.
[4] Kurmanbayuly Sh. Abbreviated words in the Kazakh language . - Almaty, 2013. 296 p.

МРНТИ 16.01.33

Ё.ОДИЛОВ

Ўзбекистон Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институтини бўлим мудири, филология фанлари доктори.
Тошкент, Ўзбекистон

ТИЛ ВА ТАФАККУР МУНОСАБАТИ: ЎЗАРО ТАЪСИРЛАШУВ

*Инсонни сўз жудо айлади ҳайвондин,
Билки, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.
(Алишер Навоий)*

Аннотация: Маълумки, тил ва тафаккур муносабатига тилни тўғри тадқиқ қилишнинг энг биринчи муаммоси сифатида ёндашиб келинади. Бу борадаги тадқиқотларда гоҳ тафаккурнинг бирламчилигини исботлашга уринилса, гоҳ тилнинг олам ҳодисалари билишдаги устуворлиги таъкидланади. Дунё тилшуносларини ана

шу икки қарашдан қай бирини маъқуллашига кўра иккига ажралган дейиш ҳам мүмкин. Тил ҳақидаги фаннинг кейинги тараққиёти натижасида тилнинг тафаккур-сиз, тафаккурнинг тилсиз мавжуд бўлмаслиги, яъни бири иккинчисидан куч олиб яшаши ҳақидаги қараш бир қадар барқарорлашди.

Е.Одилов

Ўзбек Ғылым Академиясы Ўзбек тили, әдебиети және фольклоры
Институттың бөлім меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы
Ташкент, Ўзбекстан

ТІЛ МЕН ОЙЛАУ: ӨЗАРА БАЙЛАНЫС

Аннотация: Тіл мен ойдың арақатынасы тілді дұрыс зерттеудің бірінші мәселесі ретінде қарастырылатыны белгілі. Осы саладағы зерттеулер кейде ойлаудың басымдылығын дәлелдеуге тырысқанда, әлемнің құбылыстарын білуде тілдің басымдылығын атап көрсетеді. Әлем лингвистері осы екі көзқарастың қайсысымен келісетініне қарай екіге бөлінеді деп айтуға болады. Тіл туралы ғылымның одан әрі дамуы нәтижесінде тіл ойсыз болмайды, ой тілсіз болмайды, яғни біреудің үстінен билік үстінде өмір сүреді деген көзқарас біршама тұрақтанды.

Осы мақалада ойлау мен тілдің байланысы ұрастырылған. Бұл бүгінгі таңда лингвистиканың өзекті мәселесі. Мақала авторы тіл мен ойлау өзаратыңыз байланысты деп ой түйеді.

Тірек сөздер: ойлау, тіл, ғаламның тілдік бейнесі, генеалогиялық тәсіл, психолингвистикалық тәсіл, нейролингвистикалық тәсіл, ағау, тілдік жады.

E.Odilov

Uzbek Academy of Sciences
Head of the Department of the Institute of the Uzbek language,
literature and folklore, Doctor of Philology.
Tashkent, Uzbekistan

THE RELATIONSHIP OF LANGUAGE AND THINKING

Annotation: It is known that the relationship between language and thinking is considered as an actual problem of language studying. Research in this area sometimes emphasizes the predominance of language in understanding the phenomena of the world in an attempt to prove the superiority of thinking. We can say that linguists have disagreed depending on which of these two points of view they agree with. As a result of further development of the science of language, the idea that language does not exist without thought, and thought does not exist without language, has become more stable.

The article discusses the relationship between thought and language. This is a topical issue of linguistics today. The author of the article claims that language and thinking are interrelated.

Keywords: thinking, linguistic picture of the world, genealogical approach, psycholinguistic approach, neurolinguistic approach, naming, language memory.

Е.Одилов

Узбекская академия наук
Заведующий кафедрой Института узбекского языка,
литературы и фольклора, доктор филологических наук.
Ташкент, Узбекистан

ВЗАИМНОЕ ВЛИЯНИЕ ЯЗЫКА И МЫШЛЕНИЯ

Аннотация: Известно, что взаимосвязь между языком и мышлением рассматривается как актуальная проблема изучения языка. Исследования в этой области иногда подчеркивают преобладание языка в понимании явлений мира, пытаясь доказать превосходство мышления. Можно сказать, что лингвисты разделились в зависимости от того, с какой из этих двух точек зрения они согласны. В результате дальнейшего развития науки о языке стало более устойчивым представление о том, что язык не существует без мысли, а мысль не существует без языка.

В статье обсуждается связь между мыслью и языком. Это актуальный вопрос лингвистики сегодня. Автор статьи утверждает, что язык и мышление взаимосвязаны.

Ключевые слова: мышление, языковая картина мира, генеалогический подход, психолингвистический подход, нейролингвистический подход, именование, языковая память.

Тил ҳақидаги фан пайдо бўлибдики, бу фан вакиллари муттасил тил ва тафаккур, тил ва борлик, тил, тафаккур ва борлик муносабатларини аниқлаш, тилнинг тафаккур ривожига ёки тафаккурнинг тил таракқиётидаги ўрнини белгилаш, тилнинг ўз навбатида, тафаккурнинг олам ва одамни билишдаги иштироки ва аҳамиятини белгилаш максадига тер тўкадилар. Тилдек кўхна, айни пайтда, навқирон ҳодисани тадқиқ этиш йўлидаги уринишларнинг ибтидоси қадим хинд ва юнон юртида бошланган бўлиб, бугун ер юзининг деярли барча ҳудудларида тил бағрига жо бўлган инжаликларни излаш бир зум бўлсин тин олгани, тўхтагани йўқ, балки янги ва илғор қарашларни татбиқ қилган ҳолда тилнинг турфа тилсимларини очиш билан банд.

Тилшуносликнинг аввалида ҳам, унинг ҳозирги босқичида ҳам тил ва тафаккур, тил ва оламни билиш бу фаннинг энг муҳим муаммоларидан бири сифатида кун тартибидан тушмаган. Шунга биноан тилшуносликнинг барча даврларида «Тил қандай пайдо бўлган?», «Тил қандай ривожланади?», «Инсоннинг билиш фаолиятида тафаккур бирламчиси ёки тил?», «Нутқий жараёнда тафаккур, фикрий жараёнда тил қандай иштирок этади?» тарзидаги саволлар атрофида мулоҳаза юритилган, мазкур муаммоларни ечишни асос қилиб олган илмий мактаблар ва йўналишлар пайдо бўлган, сифатию салмоғи ақлини шошириб қўядиган тадқиқотлар юзага келган; шунингдек, олам ва одамни англашда она тилининг иштирок даражасини белгилашга йўналтирилган турфа гипотезалар илгари сурилган. Бундан мурод эса (баъзан тилнинг табиатидан бир қадар узоклашилган бўлса ҳам) тилни имкон қадар тўғри, тўлиқ ва тугал тавсифлаш эҳтиёжидир.

Маълумки, тил ва тафаккур муносабатига тилни тўғри тадқиқ қилишнинг энг биринчи муаммоси сифатида ёндашиб келинади. Бу борадаги тадқиқотларда гоҳ тафаккурнинг бирламчилигини исботлашга уринилса, гоҳ тилнинг олам ҳодисалари

билишдаги устуворлиги таъкидланади. Дунё тилшуносларини ана шу икки қарашдан қай бирини маъқуллашига кўра иккига ажралган дейиш ҳам мумкин. Тил ҳақидаги фаннинг кейинги тараққиёти натижасида тилнинг тафаккурсиз, тафаккурнинг тилсиз мавжуд бўлмаслиги, яъни бири иккинчисидан куч олиб яшаши ҳақидаги қараш бир қадар барқарорлашди.

Тил ва тафаккур муносабатини белгилашга йўналтирилган тадқиқотлар кўпайиб боргани сари ҳар икки ҳодисанинг ҳали ўрганилмаган жиҳатлари ўртага чиқавердики, буни, биринчидан, тилнинг туғма табиати, серкирралиги билан, иккинчидан, тилнинг ҳам, тафаккурнинг ҳам доимий ўзгариш ва янгиланиш жараёнларини «бошдан кечириши», учинчидан, айна муаммога турли ракурсларда ёндашилганлиги билан тушунтириш мумкин. Агар бу борадаги тадқиқотлар умумлаштириладиган бўлса, тил ва тафаккур муносабати гносеологик, психологик (ёки психоллингвистик) ва нейрофизиологик (ёки нейролингвистик) аспектда ўрганилгани маълум бўлади.

Юнон тилида «билишга доир қараш» маъносини билдирувчи гносеологик ёндашув тил ва тафаккур муносабатини аниқлашдаги дастлабки методологик усул-дир. Бундай ёндашувга кўра, оламни билиб бориши натижасида дастлаб киши тафаккурида нарса-ҳодисалар ҳақида муайян тасаввур ва тушунчалар пайдо бўлади, кейин шу тасаввур ва тушунчалар тил воситасида намоён бўлади, яъни тил инсон ақлий фаолияти натижасида юзага келган тушунчаларни қайд этади ва тингловчи (ўқувчи)га етказди. Умуман, тил ва тафаккур муносабатини бундай тушуниш ўзбек тилшунослигида ҳам кенг тарқалган. Хусусан, «Тилшуносликка кириш» қўлланмасида тафаккурнинг тилдан олдинда юриши, тафаккурдаги тушунчалар тил орқали ифодаланиши – тил тафаккурнинг барча турларини акс эттиришда ягона қурол ва восита эканлиги уқтириладики [1, 237-239], бу таъкидларнинг биринчисида тафаккурнинг тилга нисбатан устуворлиги ва бирламчилиги, иккинчисида тилнинг вазифаси фақат тафаккурда мавжуд тушунчаларнигина акс эттиришдан иборат деган фикр англашилади. Яна кузатинг: «Табийки, ғояларнинг такомиллашиши жараёнида янги тушунчалар, янги назариялар пайдо бўлади, уларни қайд этиш учун ҳамма вақт ҳам тилда тайёр сўзлар, сўз бирикмалари бўлмаслиги мумкин. Бундай ҳолларда тил тафаккур фаолияти маҳсулини тўлатўқис ўзида акс эттириши учун мазкур янгилликка ҳар томонлама мос келадиган сўз ва ибораларни топиши зарур. Шу тариқа тил ҳам қотиб қолмай тафаккур билан биргаликда ривожланиб, такомиллашиб боради» [1, 238]. Бу ўринда ҳам тилнинг тафаккур билан ҳамжиҳатликда ривожланиши, такомиллашиши айтилмақда, буни биз ҳам маъқуллаймиз. Бироқ мазкур қарашларнинг зимнида айна ривожланиш ва такомиллашиш жараёнларининг тафаккур ҳисобигагина юз беришидек фикр турибди. Аксинча, билиш маҳсули бўлган янги тушунчанинг номи бўлмаса, яъни янги нарса-ҳодисага ном берилмаса, унинг тафаккур пучмоқларида изсиз йўқолиб кетиши, тилга хос номлаш вазифаси туфайлигина тафаккурий тушунчалар инсон лисоний хотирасидан жой олиши ҳамда нутқда фойдаланишга яроқли бўлиши назардан четда қолган.

Тўғри, тил ва тафаккур муносабатини бундай тушуниш бир қарашда мақбулдай кўринади, чунки тафаккур тил билан доимий алоқада бўлади, оламдаги нарса-ҳодиса ва ҳаракат-ҳолатлар онг ёрдамида идрок қилинади. Аммо бу қараш тилга тафаккурда бор нарсани акс эттирувчи восита мақомини берадики, бу тилнинг билиш жараёнидаги иштирокини «пассив»лаштириб юборади, тилнинг «маҳсул» эмас,

балки фаолият эканлиги ҳақидаги ғояни (В. фон Гумбольдт) шубҳа остига кўяди. Таассуфки, узок йиллар давомида ўзбек тилшунослигида ҳам тилнинг тафаккурий тушунчаларни акс эттириш вазифасинигина таъкидлаш, тушунтириш устувор бўлди, тил алоқа воситаси сифатидагина тақдим этилди, дарслик ва қўлланмаларда «тил – инсонлар ўртасидаги алоқа воситаси», «тил – алоқа қуроли» тарзидаги тавсифлар кенг ўрин олди. Бунинг натижасида тилнинг бошқа асосий вазифалари бир қадар четда қолди. Шу маънода Н.Маҳмудов «Тил, энг аввало, инсоннинг ички дунёси, оламни идрок қилиши, тафаккур тарзи ва камолотини белгилайдиган восита. Тилга кўпинча алоқа воситаси сифатида қарашади. Аслида бу – тилнинг мохиятини тўғри англамаслик натижасида пайдо бўлган нотўғри қараш. Тил фақат алоқа воситасигина эмас, у инсоннинг тафаккур тарзини тайин қиладиган, дунёни билиши, дунёни кўриши, эшитиши воситаси ҳамдир. Одам дунёни тили билан кўради, тили билан эшитади ва тили билан идрок қилади. Инсон бирон нарсани номласа, бу номни ўзбек ёки рус ўз тили билан атайди, улар номлаш мотивига кўра бир-биридан фарқ қилади» [2] деганида ҳақдир.

Тил ва тафаккур алоқасини гносеологик ёндашув асосида ўрганишда лисоний маънонинг тушунчага муносабатини очиб бериш ҳам табиий равишда ўртага чиқади. Бундай ёндашувдаги тадқиқотларда айтилишича, сўз маъноси тушунчанинг айни ўзидир; тушунча лисоний маънонинг ядросини ташкил этади [2]. Дикқат қилинса, бунда тушунча ва маъно бир лингвистик ҳодиса сифатида тушунилмоқд А.Ўзбек тилшунослигида ҳам маъно ва тушунча муносабатини аниқлаштиришга доир фикрлар бор. Масалан, академик Азим Ҳожиевнинг семасиологияга оид кузатишларида ҳозирга қадар аксар ишларда бир нарсa деб талқин қилинаётган, бири ўрнида иккинчиси фарқланмай қўлланаётган «лексик маъно» ва «тушунча»нинг алоҳида фанлар категориялари экани, яъни маънонинг тилга, тилшуносликка, тушунчанинг мантиққа оидлигини кўрсатиб берди [3, 200]. Масалан, тоғ, тош, дарахт ҳақидаги тушунча, тасаввур кишининг тафаккурида, билим захирасида мавжуд, ана шу тушунча ва тасаввурнинг сўз воситасида намоён бўлиши эса маънодир. Тилшунослик, хусусан, семасиология ана шундай маъноларни ўрганади.

Гносеологик ёндашув асосидаги тадқиқотларда тил ва тафаккур муносабати бир қадар ойдинлаштирилган бўлса ҳам, тилнинг билиш жараёнидаги иштироки тўла аниқлаштирилмади, бу икки ҳодисанинг конкрет нутқий шароитдаги иштироки очик қолиб кетди. Шу ва бошқа бўшлиқликларни тўлдириш мақсади билан психологик ёндашув қўллана бошлади [4, 21]. Бунда тил ва тафаккур муносабатига икки хил қараш мавжудлиги ойдинлашади: 1) тил ва тафаккур бир-бири билан ўзаро боғлиқ ҳамда тафаккур тил воситасида ифодаланади; 2) тил ва тафаккур – мустақил ҳодисалар, шундай экан, тафаккур тилсиз намоён бўла олади [5, 288]. Ўз вақтида А.А.Потебня ҳам тафаккурнинг тилсиз мавжуд бўлиши мумкинлигини айтган ва фикрини рассом, мусиқачи, ҳайкалтарош ва шахматчиларнинг ижодий тафаккури тил орқали ифодаланмаслиги билан далиллаган эди. Тил ва тафаккур ўртасида «мажбурий» алоқа борлигини инкор этувчи тилшунослар тафаккурнинг аклий жараён эканлиги, шу боис лисоний белгиларга эмас, образларга таяниши ва бу образларнинг, лисоний белгилардан фарқли равишда, модалликка эгаллигини сабаб қилиб кўрсатадилар. Ёки лисоний белгиларнинг ҳар доим ҳам тафаккурдаги тушунчаларни акс эттира олмаслигини далил қилиб кўрсатадилар.

Психологик (психоллингвистик) ёндашувдаги тадқиқотларда тил ва тафаккур

муносабати болалар психикаси мисолида ҳам ўрганилди, яъни болада она тили кўникмаларининг шаклланишида тафаккурнинг иштироки қандай бўлишига диққат қаратилди. Шундай ишларнинг бирида айтилишича, боланинг билиш фаолияти нутқий фаолиятдан олдинда юради, боланинг нутқи ўзлаштирилган тушунчалар асосида шаклланади. Бу тўғри, аммо ҳар доим ҳам боланинг тафаккури тилидан олдинда юравермайди. Масалан, гўдакнинг дастлаб унли товушларни, кейинроқ очиқ бўғинларни талаффуз эта бошлаши тилнинг тафаккурдан олдин юриши мумкинлигини кўрсатадики, психоллингвистик тадқиқотларда бу жиҳат эътиборга олинмади. Ёки ҳаётда эшитиш ва сўзлаш билан боғлиқ муаммоси бор болаларнинг тафаккури, онги яхши ривожланмаган ҳолатлари учрайдики, бу ҳам тилнинг тафаккурнинг шаклланиши ва ривожиди қатта ўрни борлигини кўрсатади.

Тил ва тафаккур ўртасидаги муносабатнинг мутлақ мустақиллигини, уларнинг бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда ривожланиши мумкинлигини таъкидловчи психоллингвистлар, хусусан, А.О.Бондаренко билингвизм шароитида кишиларнинг ҳар хил тушунчалар тизими ва тафаккур тарзига эга бўлмаслиги славян тиллари мисолида тушунтиришга уринади: «масалан, асл асоси бир бўлган «забыл» сўзи рус ва поляк тилларида сўзловчи кишилар томонидан, шаклий ифодасида фарқланиш бўлса ҳам, ҳар бир халқда ўзига хос тушунилади: русча «забыл» полякча «запомнял», русча «свежие фрукты» бирикмаси чех тилидаги «черствы овощи»га тўғри келади. Бу тафаккурнинг ҳар бир жамиятнинг тарихий ва маданий тажрибаларини ўзида бирлаштиришини англатади. Аксинча, тафаккурнинг бундай имкониятга эга бўлиши тил туфайлидир, яъни жамиятга хос муайян тарихий-маданий тажриба аниқ ном – лисоний ифода остидагина тафаккурдан ўрин топади, тарихий-маданий тажриба муайян номга бириктирилади. Ана шу бириктирилиш тарихий-маданий тажриба ҳақидаги тушунчани жамият аъзолари учун фойдаланишга «яроқли» қилади. Аниқ номи бўлмаган ҳар қандай тарихий-маданий тажриба жамият аъзоларининг фойдаланиши учун яроқли бўлмайди.

Хуллас, тил ва тафаккур муносабатига психологик ёки психоллингвистик ёндашув ҳам тилнинг билиш жараёнидаги иштироки, тафаккурни тайин этишидек хусусиятлари очиб берилмади, шу боис айни ёндашув ҳам тилшуносликда тўла эътироф этилмади.

Нейролингвистика фанининг ривожланиши натижасида инсон нутқий қобилияти ва тафаккур муносабатлари ҳам тадқиқ этила бошлади. Нейролингвистикани тилшуносликнинг алоҳида соҳаси сифатида ривожлантирган А.Р.Лурия ва унинг издошлари тил ва мия ўртасида тўғридан-тўғри алоқа борлигини аниқлашга ҳаракат қилар эканлар, тилнинг туғма қобилият эмас, мураккаб ижтимоий-тарихий ривожланиш натижаси эканини, шу боис ўзгаришга мойиллигини таъкидлайдилар, мияни эса нисбатан ўзгармас биологик система деб баҳолайдилар.

Шунингдек, турли халқлар вакилларининг тилни қандай ўзлаштириши, лисоний малакалар миянинг қайси қисми иштирокида шаклланиши борасида ҳам нейролингвистик изланишлар мавжуд. Тадқиқотларга кўра, миянинг чап ва ўнг ярим шарлари ҳар хил вазифани бажаради. Масалан, ўнг ярим шар кўриш ва сезиш орқали билинадиган жараёнларни бошқарган, яъни эмоционал томонга жавоб берган, чап ярим шар эса мантикий жараёнларни бошқарган. Ёки она тилиси навахо ва хопи тиллари бўлган Америка индейслари тилни ўнг ярим шар билан ўзлаштиради, инглизлар чап ярим шар билан ўрганадилар. Япон болалари миллий

бұғинли алифбони ва оғзаки нутқни чап ярим шар, иероглифик алифбони ва унга доир нутқий малакаларни ўнг ярим шар орқали ўзлаштиради. Кейинги пайтларда интернетдаги маълумотларда замонавий болаларнинг ўнг ва чап ярим шарлари баравар ишлаётгани хабар қилинмоқда.

Шу ўринда фақат тилшуносларнинггина эмас, аниқ фан вакиллариининг ҳам тил ва тафаккур муносабати борасидаги фикрларини келтириш ўринли. Масалан, француз математиги Ж.Адамер бир куни А.Эйнштейндан унинг фикрлашида сўзнинг қандай ўрин тутишини сўраганда, машҳур физик «Сўзлар қандай ёзилмасин ёки талаффуз қилинмасин, менинг фикр юритиш тарзимда тил у ёки бу тарзда роль ўйнамайди» деб жавоб берган экан. Н.Борнинг фикрича эса, «Ҳеч бир ҳақиқий тафаккур бирор тилда ифодаланган тушунчаларсиз бўлиши мумкин эмас». Демак, А.Эйнштейн тафаккурнинг шаклланиши ва ишлашида тилнинг ролини инкор этаётган бўлса, Н.Бор тафаккурнинг шаклланишида тилнинг муҳимлигини эътироф этмоқда.

Маълумки, бугун жадал ривожланиб бораётган назарий тилшуносликнинг асосчиси Вилхелм фон Хумболдтдир. У ҳали тилшунослик камолга етмаган даврлардаёқ тилни тирик, доим ўсиб-ўзгариб борадиган ҳодиса деб билган, тилга шу тил мансуб халқ билан бирга яшайдиган мавжудлик тарзида қараган, ўз тадқиқотларини «тил халқнинг руҳидир ва халқнинг руҳи тилдир» тамойили асосига «қурган» эди. В.фонХумболдт илмий фаолиятидаги асосий ғоя тилни инсон руҳининг тирик фаолияти сифатида тушунишдир: «тилни сўз ва қоидаларга ажратиш бу – фақат илмий таҳлилнинг жонсиз маҳсулотидир. Шундай экан, тил – фаолият маҳсули эмас, балки фаолиятнинг ўзидир... Тил туфайли ақлий фаолият, яъни онг доимий янгиланиб туради, шу туфайли ҳам товушлар фикрни англашишга қодир бўлади». Бу қарашдан ҳам тилнинг маънавий ҳаёт натижаси, маҳсули эмас, балки маънавий ҳаётнинг ўзи эканлиги англашилади. Ёки «биз яшаб турган олам шунинг учун ҳам оламки, унда биз сўзлайдиган тил мавжуд». Тилнинг тафаккурга муносабатини «Тафаккур тилга шунчаки боғлиқ эмас, балки у ҳар бир тилда ўзига хос тарзда белгиланади» деб тушунтиради. Т.Б.Радбиль тилнинг фавқулодда аҳамиятини шундай тушунтиради: турли сўзларнинг (синонимлар – Ё.О.) мавжудлиги у ёки бу тушунчани турлича англаиш учун эмас, балки у ёки бу тушунчани турли томондан кўриш туфайлидир. Сўз онгда бирор нарсанинг қандай бўлса шундай изи эмас, балки тилга хос ижодкорлик туфайли ҳосил қилингани, тил призмасидан ўтганидир; у шу предметга эквивалент эмас, балки сўз ижодкорлиги жараёнидаги тушунилишидир. Тил оламни англамайди, балки оламнинг алоҳида, ўзига хос манзарасини яратади. Аммо тилнинг оламни акс эттириш вазифасини жуда жўн тушунмаслик лозим, чунки тил оламни ойнадек, нусха кўчиргандек акс эттирмайди, балки олам ҳодисалари тил эгасининг маданияти, менталитети, турмуш тарзининг таъсирига берилган ҳолда тилда акс топади. Ҳар бир халқ дунёқарашининг оригиналлиги ва бу оригиналликнинг ҳар бир миллий тилда ўзига хос намоён бўлиши шундандир.

Шубҳасиз, борлиқ ва тил ўртасида тафаккур туради ва сўз ўзича оламдаги нарса-ҳодисаларни акс эттирмайди, балки инсон нарса-ҳодисани қандай кўрса (бу ўринда билса, англаса дейилмоқда – Ё.О.), нарса-ҳодиса ҳақидаги тасаввур унинг онгида шундай ўрин олади. Инсон тафаккури ўзининг шахсий тажрибалари ҳамда аждодларидан ўзлаштирган билимлари орқали шаклланади.

Тил нафақат алоқа воситаси, балки билиш воситаси ҳамдир. Тилнинг билишга доир имконияти, вазифасига XVIII асрлардаёқ немис олими И.Аделунг диққат

қаратқан ва тилнинг оламни билишга доир функциясини тасаввурларни ойдинлаштирувчи вазифа сифатида тушунтирган эди. В.фон Хумбольдт ҳам тилнинг бу вазифасини лингвистик қарашларининг асосида сифатида қараган ва инсон ўзининг олам ҳақидаги тасаввурларини анализ ва синтез қилишда бевосита тилга таянишини айтганди. Э.Сепир ва Б.Уорф ўзларининг «Нисбийлик назарияси»да В. фон Хумбольдтнинг тил ва тафаккур муносабатида тилнинг устуворлигига доир қарашларини ижодий ривожлантирган ҳолда «тил шунчаки ўй-фикрни (демакки, тафаккурни – таъкид бизники) шакллантириш курали эмас, балки биз сўзлаганимиздек дунёни кўрамиз ва англаймиз, дунёни билишимиз шу тарзда тил орқали амалга ошади» дейди. Бизнингча, тил тафаккурни белгилайди дейилишининг бош сабаби шундаки, оламдаги нарса-ҳодисалар ҳақида ондаги тушунчалар тилдаги сўзлар ёрдамида аталгани, номлангани учун ҳам мавжуд, фойдаланиш учун тайёр туради. Тафаккурни таркиб топтирган сон-саноксиз тушунчаларнинг алоҳида номлари бўлгани учун ҳам уларни бир-биридан ажрата оламиз, фарқларини англаймиз. Тил бирликлари ёрдамида тушунчаларни номлаб бориш натижасида эса оламнинг концептуал ва лисоний манзаралари юзага келади.

Польшяк тилшуноси А.Вежбицкая ҳам тил ва тафаккур муносабати масаласида ҳақида фикр юритар экан, тилшуносликда тадқиқотлардан тадқиқотларга кўчиб юрадиган «жўн (примитив) тафаккур» термини ҳеч ҳам ўзини окламаслигини, чунки бу термин семантикасида субъектив баҳо борлигини, умуман, тафаккурга ривожланган ёки ривожланмаган, қолақ дейиш ножоизлигини айтади. дейлик бирор тилда «шунинг учун», «кейин» каби тушунчаларни билдирувчи сўзларнинг бўлмаслиги шу тилда гапирувчиларнинг когнитив имкониятларининг даражасини белгиламайди, чунки мазкур тушунчалар нутқда вербал эмас, новербал тарзда ҳам етказилиши мумкин. Худди шунингдек, япон тилида мен, сен кишилиқ оломшлари йўқ. Японлар ўзлари ҳақида гапирганда III шахс шаклларида, «арзимаган», «беақл» тарзидаги сифатлашлардан фойдаланадилар, суҳбатдошига эса «хурматли», «жаноби олийлари» деб мурожаат қиладилар. Хўш, энди уларнинг тафаккурини қолақ дейиш керакми?!

Хуллас, тил ва тафаккур муносабати икки ҳодисанинг жуда жўн алоқаси эмас, балки бири иккинчисига фаол таъсир этадиган, бирининг таъсири иккинчисининг ривожини таъминлайдиган, шакллантирадиган муносабатдир. Шундай ҳолатлар бўладикки, ўзаро таъсир этиш жараёнида баъзан тил тафаккурни белгиласа, баъзан тафаккур тилга таъсир этади. Гарчи улар бир-биридан мустақил ҳодисалар ҳисобланса ҳам¹, лекин бу мустақиллик мутлақ эмас, яъни тил функцияларининг рўёбга чиқишида тафаккур, тафаккурнинг намоён бўлишида тил иштирок этади, айни пайтда, нутқий фаолият лисоний ва фикрий жараёнларнинг «ҳамжихатлигида» юзага чиқади». Инсон ўзининг кундалиқ тажрибаларини мавжуд лисоний кўникмалар ёрдамида қайд қилиб боради, шунинг баробарида тафаккури, дунёқараши ва пировардида олам лисоний манзарасини ривожлантиради.

Бизнингча, билишдан мақсад – борлиқдаги нарса ҳодисанинг номаълум томонларини очиш, энди шу очиш жараёни тугал бўлиши учун янгилик номланиши керак. Бу тилнинг асосий мақсади дир. Билинган нарсани бошқага етказиш ҳам керак. Бунда тил иштирок этади.

¹ А.А.Потебня, Л.С.Выготский, Ж.Пиаже, Н.И.Жинкин, Ж.Вандриес, Б.А.Серебренников, Б.Рассел, Л.Блумфилд, Х.Жексон, У.Л.Чейф, Л.В.Сахарный кабилар тафаккурнинг тил иштироки-сиз ҳам рўёбга чиқа олишини, уларнинг мутлақ мустақил ҳодисалар эканлигини айтганлар.

Демак, тилнинг асосий вазифаси тафаккурни лисоний белгилар орқали вокелантиришгина эмас, балки уни шакллантириш, юзага келтириш ҳамдир. Тафаккурнинг асосий вазифаси эса борлиқни, ундаги нарса-ходисаларни билиш бўлиб, бу жараён тил ёрдамида амалга ошади.

АДАБИЁТ:

- [1] Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. Дорилфунун ва педагогика институтлари талабаларига қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 256 б.
[2] Махмудов Н. Ўзбек тили – халқ руҳининг кўзгуси / <https://uz24.uz/>
[3] Семасиология / Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. С.356.
[4] Шмелев А.Г. Введение в экспериментальная психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности. – М., 1983. С.412.
[5] Глухов В.П. Основы психолингвистики. – М.: Высшая школа, 2005. С. 351.

МРНТИ 16.31.21

Г. Тлегенова¹, Е.ББесіров²

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері, докторант
Алматы, Қазақстан

²А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері, магистрант
Алматы қаласы, Қазақстан

ЖАРТЫЛАЙ АВТОМАТТЫ МЕТАБЕЛГІЛЕНІМ ЖАСАУДЫҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ТҰСТАРЫ

Аннотация. Метабелгіленім – ғылыми-зерттеу жұмыстарында белгілі бір кезеңге, стильге, авторға, тақырыпқа т.б. қатысты материалдар жинаудың таптырмас дереккөзі. Метабелгіленім ішкорпусты құру үшін корпуста қолданушыға мәтіндерді іздеуге, таңдауға мүмкіндік береді. Мақалада ұлттық корпустың құрамындағы мәтіндерді металингвистикалық белгілеу мәселесі қарастырылған. Ұсынылған қазақ мәтіндерінің метабелгіленім жүйелері сипатталған.

Тірек сөздер: корпус, метабелгіленім, метамәтіндік параметр, аннотацияланған корпус

Г. Тлегенова¹, Е.ББесіров²

¹Младший научный сотрудник отдела прикладной лингвистики Института языкознания им. А. Байтұрсынова, докторант,
Алматы, Казахстан

²Младший научный сотрудник отдела прикладной лингвистики Института языкознания им. А. Байтұрсынова, магистрант
Алматы, Казахстан

ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОЛУАВТОМАТИЧЕСКОЙ МЕТАРАЗМЕТКИ

Аннотация. Метаразметка – незаменимый источник для сбора материала исследования, относящегося к определенному периоду, стилю, автору, теме и т.д. Метаразметка позволяет пользователю искать и выбирать тексты при создании собственного подкорпуса. В статье рассматривается проблема металингвистической разметки текстов при составлении национальных корпусов. Описываются системы метаразметки, применяемые для казахских текстов.

Ключевые слова: корпус, метаразметка, метатекстовый параметр, аннотированный корпус.

G. Tlegenova¹, Y.B.Bessirov²

¹Junior Researcher, Department of Applied Linguistics,
Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Doctoral student,
Almaty, Kazakhstan

²Junior Researcher, Department of Applied Linguistics,
Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Master's degree student
Almaty, Kazakhstan

PRACTICAL ASPECTS OF SEMI-AUTOMATIC META-MARKING

Annotation. Meta-marking is an indispensable source for collecting research material related to a specific period, style, author, topic, etc. Meta-marking allows the users to search for and select texts when creating their own subcorpus. The article deals with the problem of metalinguistic marking of texts when compiling national corpora. Meta-marking systems used for Kazakh texts are described.

Keywords: corpus, meta-marking, metatext parameter, annotated corpus.

Тіл білімінде соңғы жылдары компьютерлік технологиялардың көмегімен автоматтандыру мәселесі қолға алынып келеді. Ендеше ақпараттық технологияларды үйлесімді пайдалану қазіргі таңда өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Ғылымда, білім беру жүйесінде компьютерлерді пайдаланудың маңызы зор. Өйткені компьютер адам қызметінің барлық саласында еңбек тиімділігін арттыру құралына айналды.

Корпустық лингвистика қазақ тіліне еніп отырғанына көп уақыт бола қоймаса да, өз кезегінде практикалық-теориялық маңыздылығы арту үстінде. Көптеген жаңа терминдер еніп, оларға анықтама беріліп, заман сұранысына сай жаңа бағыттың қарқынды дамуына көңіл бөлініп отыр.

Корпус құруда метабелгіленім қоюдың маңыздылығы өте қажетті. Айталық

Қазақ тіл біліміндегі корпусты қолдану барысында ең әуелі таңдама мәтіндердің параметрлерін анықтап алуымыз қажет. Мысал ретінде, көркем әдебиет, оның ішіндегі әңгіме не роман, әңгіменің жазылған жылы, жазған адамның ер не әйел екендігі (жынысы), яғни алып отырған мәтін туралы жалпы ақпараттың бірізді формамен, математика тілімен айтқанда алгоритмі құрылуы тиіс. Осы алгоритмнің негізінде программа құрылып компьютердің көмегімен жүзеге асады. Метабелгіленім қою мәтін туралы ақпаратты алуда және біршама мәселелерді шешуде көмегін тигізеді.

«**Метаразметка текстов** является существенной частью поискового аппарата КорпусА. Под метаразметкой понимается приписывание тексту атрибутов, характеризующих обстоятельства его создания, автора, тематику, жанровые особенности и др. Метаразметка необходима прежде всего для того, чтобы исследователь мог составлять по своему желанию произвольные выборки текстов с заданными внешними параметрами: например, тексты мемуарного характера, тексты, написанные мужчинами, тексты, написанные авторами, родившимися между 1940 и 1960 гг., тексты автобиографий, тексты проповедей, тексты романов и повестей, и т. д., и т. п.» [1].

Метабелгіленімдер – ғылыми-зерттеу жұмыстарында белгілі бір кезеңге, стильге, авторға, тақырыпқа т.б. қатысты материалдар жинаудың таптырмас дереккөзі десек те болады.

Метабелгіленімдер қойылған корпустардан зерттеушілер өзіне қажетті стиль, кезең, автор т.б. ақпараттар бойынша мәліметтерді тез тауып алуына мүмкіндік алады. Ал бұл жетістік қазіргі дамыған еліміздің ғылыми-зерттеушілік әлеуетін, ғылым мен білімді жан-жақты дамытатын бірден-бір күш екендігі сөзсіз. Корпустың қандай мәтінмен жұмыс жасасақ та ең алдымен жинақталған мәтін туралы ақпарат беретін метамәтіндік параметрлер нақтылануы қажет. Метамәтіндік белгіленімдер корпустың қай түріне болмасын енгізілуге тиісті маңызды ақпараттар болып табылады.

Жартылай метабелгіленім енгізу бағдарламасы 23 параметрден тұрады:

1) Автордың аты-жөні. Бұл параметрде автордың толық аты-жөні, болмаған жағдайда бос қалдырылады.

2) Құрастырушы. Ұжымдық, жеке құрастырушылардың аты-жөні беріледі.

3) Мәтін аты. Бұл жерде мәтіннің атауы беріледі. (Мәтін оқулық ішінен алынған тақырыптан алынса, тақырып атауы жазылады. Ал оқулық атауы дереккөзде көрсетіледі).

4) Мерзімі (жазылған уақыты). Мұндай белгіленімдер автордың шығарманы жазу барысында мәтіннің соңында қалдырған мәліметтерден алынады.

5) Белгілеуші. Бұл жерге метабелгіленімді жасаған адамның аты-жөні жазылады.

6) Аудармашының аты-жөні. Мәтін аударма болған жағдайда аудармашының аты-жөні көрсетіледі.

7) Автордың жынысы. Автордың жынысы мәтін авторы біреу болған жағдайда көрсетіледі; яғни ер не әйел деп біреуі қойылады. Ұжымдық мәтін авторлары әр түрлі жынысты болған жағдайда «ер/әйел» деген белгіленім қойылады.

8) Автордың туған уақыты. Автордың туған жылы, күні туралы нақты мәліметтер көрсетіледі. Ұжымдық авторлар болған жағдайда бос қалдырылады.

9) Серия аты. Мәтін телеарна, радиодан алынған (ауызша, жазбаша) болса, бағдарлама сериясы жазылады.

10) Аудитория жасы. Мектепке дейінгі, бастауыш мектеп жасы, жасөспірімдік кезең, жастар әдебиеті, бейтарап.

11) Субкорпус. Газет мәтіндері, ауызша, мультимедиялық, көркем мәтіндер, поэтикалық мәтіндер, оқыту, ғылыми-техникалық корпус, ісқағаз мәтіндері.

12) Мәтін хронотопы. Мәтінде суреттелген оқиғамен шамамен алғандағы мерзімі, өткен орны көрсетіледі.

13) Стиль. Көсемсөз (публицистикалық), ғылыми-көпшілік, ғылыми стиль, аралас, көркемсөз, ісқағаз, сөйлеу стильдері көрсетіледі.

14) Мәтін типі. Белгілі бір стильдің типтері көрсетіледі.

15) Сөзформа саны. Жеке файлда тұрған әрбір мәтінді ашқанда компьютер экранының төменгі жағында сол мәтіндегі сөз саны шығып тұрады, осы сан метабелгіленімге енгізіледі.

16) Таралым типі. Мәтіннің қай жерден алынғаны жазылады (газет, журнал, ғаламтор-ресурс, кітап, мультимедиа)

17) Мәтін формасы. Мәтіндер жазбаша мәтіндер болса, «жазбаша», егер видео/аудио жазбалар болған жағдайда «ауызша» деген белгіленім қойылады.

18) Графика. Мәтіннің қандай графикада жазылғандығын көрсетеді (кирил жазуы, латын жазуы, төте жазуы).

19) Мәтін тақырыбы. Тақырып белгілі бір салаға байланысты қойылады. Тақырып көркем әдебиетке қойылмайды.

20) Мәтін көзі. Бұл жерде мәтін алынған дереккөзі көрсетіледі (баспа, көшірме (сканер), интернет-ресурс, электронды көшірме, қолмен терілген, қағаз көшірме).

21) Корпусқа енгізілу уақыты. Мәтіннің корпусқа енгізілген мерзімі жазылады.

22) Жарық көрген уақыты. Кейбір мәтіндер (шығарма, монография, оқулық т.б.) жазылған уақытында жарық көрсе, кейбірі кейін өңделіп қайта басылады. Бұл жерде кітаптың жарыққа шыққан, яғни қайта басылып шыққан уақыты көрсетіледі.

23) Дереккөзі. Мәтіннің дереккөзі ретінде ол туралы толық ақпарат жазылады (жері, баспа, жылы).

Жоғарыда аталған метабелгіленім параметрлері бойынша корпусқа енгізілетін мәтіндерге белгіленім осы жартылай автоматты метабелгіленім қою бағдарламасы арқылы жүзеге асады (1-сурет).

1-сурет – 23 параметр енгізілген Метабелгіленім бағдарламасы

Демек, корпустың қандай түрін алсақ та, қандай мәтінмен жұмыс жасасақ та ең алдымен жинақталған мәтін туралы ақпарат беретін метамәтіндік параметрлер компьютерлік базаға салынуы қажет. Сондықтан корпус құрастыруда метабелгіленімдер (шығарма атауы, авторы, жылы, шыққан орны, стилі, жанры, көлемі т.б.) жасаудың әдіс-тәсілдерін, түрлерін, компьютерлік бағдарламаларын т.б. зерттеудің маңызы зор.

Қазақ тілінің ұлттық корпусы тиімді құрастырылып, өз дәрежесінде қолданысқа енгізілуі үшін әлемдік тәжірибедегі метабелгіленімдер қоюдың ортақ ұстанымдары мен әдіс-тәсілдерін зерттеу қажет. Ал бұл жетістік қазіргі дамыған еліміздің ғылыми-зерттеушілік әлеуетін, ғылым мен білімді жан-жақты дамытатын бірден-бір күш екендігі сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Национальный корпус русского языка. Параметры текстов. URL: <http://ruscorpora.ru> (дата обращения: 10.05.2015).

МРНТИ 16.21.65

Г.Б.Көбденова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қ., Қазақстан

«ҚАЗАҚ ЕСКІ ЖАЗУ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ СӨЗДІГІНІҢ» СӨЗДІК МАҚАЛАСЫНЫҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ ПАРАМЕТРІ

Аннотация: Мақалада ескі қазақ кітаби лексикасы сөздігіне лексикографиялық талдау жасалынған. Тарихи бағдарлы сөздіктің құрылымдық-типологиялық, жанрлық жіктемесі берілген. Тарихи, ұлттық, тілдік саналардың сөздік жасаудағы маңызына тоқталады. Сөздіктің макроқұрылымы және микроқұрылымы қарастырылды. Лексикограф – ұжымдық тарихи білімді жеткізуші кәсіби маман екендігіне айтлады. «Сөздік – оқырман» коммуникациясының сөздік жасаудағы басты талаптардың бірі ретінде қарастырылу қажеттігі айтылды.

Тіл – көне құбылыс, тарихи категория. Қазақ тілінің тілдік мұрасы, сөз байлығы бізге жазба ескерткіштер, халықтың ауыз әдебиеті мен ауызекі сөйлеу тілі арқылы жетті. Осы ескі тіл бірліктерді, көне формаларды сөздікте мүмкіндігінше семантикасын дәл тауып көрсете білу сөздікті құрастырушылардың алға қойған зор міндеті.

Тірек сөздер: сөздік мақала, тарихи лексикография, тарихи сөздік, ескі кітаби лексика, қазақ ескі жазу лексикасының сөздігі, сөздіктің жіктемесі, сөздіктің лексикографиялық параметрі.

Г.Б.Кубденова

Старший научный сотрудник Института языкознания
им. А.Байтұрсынова, кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

**ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЙ ПАРАМЕТР СЛОВАРНОЙ СТАТЬИ
«СЛОВАРЯ ЛЕКСИКИ КАЗАХСКОЙ ДРЕВНЕЙ ПИСЬМЕННОСТИ»**

Аннотация: В статье представлен лексикографический анализ словаря древнеказахской книжной лексики. Существует структурно-типологическая, жанровая классификация исторически ориентированных словарей. Подчеркивается важность исторического, национального, языкового сознания в формировании словарного запаса. Рассмотрены макроструктура и микроструктура словаря. Подчеркивается, что лексикограф – это профессионал, который передает коллективные исторические знания. Отмечается, что взаимодействие «словарь – читатель» следует рассматривать как одно из основных требований при создании словаря.

Язык – это древнее явление, историческая категория. Языковое наследие и словарный запас казахского языка дошли до нас благодаря письменным памятникам, фольклору и разговорной речи. Для составителей словаря важная задача – точно отразить в словаре семантику этих единиц и форм древнего языка.

Ключевые слова: словарная статья, историческая лексикография, исторический словарь, устаревшая книжная лексика, словарь лексики казахской древней письменности, классификация словарей, лексикографический параметр словаря.

G.B. Kobdenova

Senior Researcher, Institute of Linguistics named after A.Baitursynov,
Candidate of philological sciences.
Almaty, Kazakhstan

**LEXICOGRAPHIC PARAMETER OF THE DICTIONARY ARTICLE
«DICTIONARY OF KAZAKH ANCIENT WRITTEN VOCABULARY»**

Annotation: The article provides a lexicographic analysis of the dictionary of Old Kazakh book vocabulary. There is a structural-typological, genre classification of historically oriented vocabularies. The importance of historical, national, and linguistic consciousness in the formation of vocabulary has been emphasized. The macrostructure and microstructure of the dictionary have been considered. It is emphasized that a lexicographer is a professional who transmits collective historical knowledge. It is noted that ‘the dictionary – the reader’ interaction should be considered as one of the main requirements when creating a dictionary.

Language is an ancient phenomenon, a historical category. The language heritage and vocabulary of the Kazakh language have been preserved to our times thanks to written monuments, folklore and spoken language. For dictionary compilers, the important task is

to accurately reflect the semantics of these units and forms of the ancient language in the dictionary.

Keywords: dictionary article, historical lexicography, historical dictionary, obsolete book vocabulary, dictionary of vocabulary of the Kazakh ancient writing, dictionary classification, lexicographic parameter of the dictionary.

Кез келген сөздіктің сөздік мақаласында екі белгі кездеседі: а) түсіндірілетін нысан (А) және б) түсіндіруші құрал (В). Сөздіктің негізгі түрлері бұл белгілердің тілдік бірліктер болып саналуына, яғни сөздің белгілі бір аспектіде қарастырылуы немесе ұғым мен түсінікке қатыстылығына байланысты бөлінеді. Егерде екі элемент түсіндірілуші (А) мен түсіндіруші (В) ұғым мен түсініктерге қатысты болып келсе, оның энциклопедиялық сөздік болғаны. Ал түсіндірілуші (А) мен түсіндіруші (В) сөз болып және ол әртүрлі аспектіде қаралса: түсіндірілуші (А) – сөздің сыртқы материалдық, дыбыстық жағы болып, жазу құралдары арқылы бейнеленіп (таңбалаушы), ал түсіндіруші (В) – сөздің ішкі семантикалық жағы, оның мағынасы (таңбаланушы) болса, біздің алдымызда түсіндірме сөздік жатқаны. Сонымен түсіндірме сөздіктің энциклопедиялық сөздіктен негізгі айырмашылығы, түсіндірме сөздікте екі белгі де тіл бірліктері, ал энциклопедиялық сөздіктің екі компоненті де ұғым мен түсінікке қарай топтасады. Атап өтер жайт, түсіндірме сөздікте түсіндіруші (В) ұғым мен түсініктер әлемін емес, тілдік бірлік сөздің ішкі семантикалық жағын көрсетеді. Энциклопедиялық сөздікте түсіндіруші (В) басқаша сипатта көрінеді, яғни ұғымдар мен түсініктердің мәнін ашу тілдік материалдарға қатыссыз-ақ беріледі, себебі түсіндірілуші (А) сөз емес, ұғым, түсінік. Энциклопедиялық сөздік сөздерді жинақтап, түсіндіретін сөздік емес, ұғымдарды сөздердің көмегімен түсіндіріп және жинақтайтын сөздік екендігі белгілі. Бұлай жіктеу теориялық жақтан анық болғанымен, тәжірибеде тұрақсыздығы байқалады. Сөзді түсіндіру, яғни сөздің ішкі мағыналық жағын ашып, түсіндіруде кей жағдайда ұғымдармен белгілі бір дәрежеде шектеседі. Сондықтан таза энциклопедиялық сөздік түрі бар болғанымен, таза түсіндірме сөздіктің түрі бар деп айтуға келмес. Сол себепті түсіндірме сөздікте белгілі бір мөлшерде энциклопедиялық сөздіктің белгілері байқалады.

«Қазақ ескі жазу лексикасының сөздігі» лингвистикалық сөздіктің *аралас түсіндірме-аударма* түріне жатады. Аталған сөздік өзінің сипаты бойынша аралас түсіндірме-аударма сөздігімен қатар заттық және рухани мәдениеттің сөздерін түсіндіру барысында энциклопедиялық сөздіктің белгілері де кездеседі.

Сөздіктің түсіндіру нысаны (А) – ескі қазақ жазба тілінің сөздері немесе кітаби тіл болса, олар қазіргі тілдің мәліметтері арқылы В бөлігінде түсіндіріледі. В – қазіргі тілдің сөздері кітаби сөздердің (А) баламасы болып, кітаби сөздердің семантикасын қазіргі тілдің құралдары арқылы ашып түсіндіреді. Тарихи тұрғыдан қарастырғанда, бұл сөздіктің құрамы (А және В) қазақ тілінің әр дәуірде дамуының көрсеткіші. Сөздікте кей жағдайда сөздің түсіндірмесі оның мағыналарын қысқаша түсіндіру жолымен, кейде сөздің қазіргі тілдегі баламасын келтірумен ашылады. Кей жағдайда лингвистикалық сөздіктің жүйесінен шығып, энциклопедизмге бой беру қажеттігі туады. Сөз мағынасын терең түсіндіру кезінде сөз мағынасын анықтаудан ұғымдар мен түсініктерді ашуға дейін ұласады. Кез келген түсіндірме сөздікте белгілі бір мөлшерде энциклопедизм белгілері бар. «Қазақ ескі жазу лексикасының сөздігіне» де бұл жағдай жат емес. Тек энциклопедиялық сөздіктің белгілері сөздікте

қаншалықты және қандай жағдайда болатындығын мүмкіндігінше анықтау керек. Қазіргі уақытта жоқ, яғни көне дәуірдің өзіндік заттық және рухани өмірінен орын алған реалияларды, әлеуметтік тұрмысқа тән ұғымдар мен сөздерді түсіндіру кезінде энциклопедизм белгілерін ендіруге болады. Мұндай жағдайда өткен дәуірдің өзіндік ұғым-түсініктерін жақсы танып, білу қажет.

«Қазақ ескі жазу лексикасының» сөздігін құрастырушылар қазіргі тілді, ана тілін, «іштей» меңгергені сияқты, ескі мәтінді оқушы басқа да оқырмандар секілді ежелгі дәуір тілін «сырттай» біледі. Түсіндірілуші – ежелгі дәуір тілі – құрастырушыларға толық, терең танылмайды, сол тілде сөйлеушінің тұрғысындай анық белгілі болмайды. Сақталған жазба ескерткіштердің мәтіндерінде әрбір сөз бен олардың барлық мағынасының жан-жақты толық ашылып, берілмеуі осындай «сырттай» білу жағдайынан туындайды. Осындай жағдайда мәтінде тіркелген мағыналардың дәл түсініктемесін, өз кезеңіндегі сөздің семантикалық құрылымын беру қиындау болады.

Қазіргі тілдің тарихи сөздігі мен тілдің ескі дәуірлеріне арналған сөздіктердің арақатынасын ажырата білу керек. Бұл сөздіктердің жалпы ортақтығы: бұлар таза лингвистикалық сөздіктер, себебі түсіндірілуші (А) мен түсіндіруші (В) екеуі де тілдік бірліктер болып табылады. Сонымен қатар ол екеуі де сөздің кең мағынасындағы тарихи сөздіктер болып саналады, сөздік мақаланың зерттеу нысаны тіл тарихындағы әртүрлі хронологиялық кезеңдерді көрсетеді және сөздердің диахрондық ұқсастығы негізінде құрылады. Дегенмен олардың арасындағы айырмашылықтар: дереккөздерді қамтуы, материалдың (В) сипаттамасы, сөздік мақаланы өңдеудің сипаты және т.б. көрінеді. Осылардың ішінде баса назар аударатын ерекшелік түсіндірілушінің (А) түсіндіруге қоятын талабы мен көлемі, түсіндірушінің (В) түсіндірудегі мәліметтеріне байланысты. Қазіргі тілдің тарихи сөздігінде түсіндірілуші (А) – қазіргі тілдің сөздері, оны түсіндіруші (В) шығу тегі мен тарихын түрлі жолдардың көмегімен анықтайды, ең алдымен осы тілдің көне дәуірлерін, соған қоса диалектілерді, туыс тілдердің мәліметтерін және т.б. салыстырады. Ал ежелгі дәуір тілі сөздігінде бұл керісінше сипатта болып, түсіндірілуші (А) тілдің ежелгі дәуіріндегі сөздер болады, ал оны түсіндіру (В) қазіргі тілдің көмегімен беріліп, түсіндіріледі. Сөйтіп, бұл сөздіктің міндеті ауқымды: қазіргі тілдегі сөздердің шығу тегін анықтайды, ал екінші сөздіктің міндеті шектеулі: хронологиялық шек бойынша ежелгі дәуір тілі сөздерінің тарихынан мәлімет береді.

Жоғарыда көрсетілген сипаттама бойынша қазіргі тілдің тарихи сөздігі этимологиялық сөздікке жақын, екеуінде де сөздердің шығу тегі қарастырылады. Олардың арасындағы басты айырмашылық: қазіргі тілдегі сөздерді түсіндіруде тарихтың терең қойнауына қаншалықты ене алатындығында, жеке сөздің тарихы қаншалықты жан-жақты ашылуында, түсіндірілуші тек бір тілдің деңгейінде қарастырыла ма, әлде туыс немесе туыс емес тілдерді қамтуымен анықтала ма деген мәселеден туындайды. Бір тілдің қазіргі жағдайындағы тарихи сөздігін жасау үшін оған алдын-ала үлкен дайындық жұмыстары жүргізіледі. Сөздіктерде қаралатын негізгі мәселелер оның құрылымы мен оған материалдарды беру тәсілдері және сөздіктің сөзтізбесі басты назарда тұрады. Тарихи сөздікті жасау ісі сол тілдегі лексикографиялық зерттеудің нәтижесі, қорытындылануы болып есептелінеді.

Тарихи сөздік хронологиялық шекті қамту тұрғысынан былайша сараланады:

Г.А.Богатова: «Егерде ұзақ мерзім, бірнеше ғасырларға арналған тарихи сөздік болса дереккөздерді сұрыптау, ал бір ғасырға арналған тарихи сөздікте дереккөздерді толықтай беретіндігін» айтады. Р.А.Аванесовтің пікірінше, сөздердің хронологиялық шегі дәлме-дәл сандық мерзімге емес, дереккөздердің сипатымен анықталуы керек.

Тарихи сөздік жасау саласындағы қазіргі лексикографияның тәжірибесін ескере отырып, мынадай тұжырымға келеміз: тарихи сөздік өзінің толық мағынасында жазба тілдің тарихын көрсетуі, лексиканың тарихын беру керек, сөздің ежелгі бастау бұлағынан үздіксіз жалғастығын көрсететін, жазудың басталуынан бүгінгі жағдайына дейінгі барлық сөздердің биографиясын көрсетуі қажет.

Тарихи сөздік жасау үшін оған ең алдымен жазба ескерткіштердің болуы қажет деген пікір орын алған. Бұл пікірдің екінші жағы бар. Жазба ескерткіштерде белгілі бір себептермен сол заманның сөздері түспей, енбей қалуы ғажап емес. Ал ол сөз қазіргі тілде сақталуы мүмкін.

Жазба ескерткіштер жөнінде Қ.Жұбанов: «Жазба ескерткіштерде сол заманның тілдік сипаты толық қамтылмайды, сол себепті олар тілдің тереңге кететін тарихи негізін, түпкі көздерін дәл етіп көрсете алатын деректер қызметін атқара алмайды», – деген болатын [1, 3-4]. Ғалымның: «Орыс тілінің IX–XII ғасырлардағы жазба деректері бар болғанымен олар тіл тарихын түгел қамти алмайды. Өйткені тіл тарихының өмірі жазу тарихындай емес, одан анағұрлым ұзақ, тереңде жатыр. Тіл мен оның даму заңдарын сол тілдің иесі болып табылатын халықтың тарихымен тығыз бірлікте, байланыста қараған уақытта ғана түсінуге болады» [2, 17] – деген пікірі тарихи бағыттағы сөздіктерді жасауда негізге алынатын, әрі танымал лексикографтардың пікірлерімен сабақтас ұстаным.

Б.Әбілқасымов, Ә.Ибагов, Е. Жұбановтардың «Қазақ тілі қалыптасуының тарихи кезеңдері» деген мақалада тілдің тарихын зерттеуді жазба ескерткіштердің негізінде емес, қазіргі тілдің өзінде бар деректерге сүйене отырып зерттеуді ұсынып, қазіргі тілімізден табылатын деректер тілге қатысты тарихи мәліметтердің дереккөзі ретінде пайдаланылуы керек екенін айтқан. Біз осы әдісті түгелдей қолдаймыз. Сол себепті біз қазақ тілінің, пайда болу, қалыптасу тарихын, оның даму жолдарын көне жазба ескерткіштерімен қоса, қазақ тілінің өзінен, қазақ тілінің бүгінгі сөздік қоры мен сөздік құрамынан, ауыз әдебиеті үлгілерінен, 100 томдық «Бабалар сөзінен», XIX ғ. шыққан баспасөздерден іздестіреміз. Демек, қазіргі тілдің деректерін де тарихи сөздіктерде жазба ескерткіштермен бірге пайдалану керек. Тіл өзінің дамуында, сол даму кезеңдерінің өн бойында әртүрлі тарихи, әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты нақтылы іздер қалдырып отырады. Анықтауы өте қиынға соғатын осы тарихи іздер сол тілдің лингвогенезісін зерттеу үшін ең қымбат, таптырмайтын материалдар қатарына жатады. Сол іздер арқылы тілдің қай заманда, қандай жағдайда, қандай ел, ру, тайпалармен қарым-қатынаста болғанын анықтауға

болады. Осындай тарихи іздерді бізге беретін жазба мұралар ғана емес, қазіргі тірі тіл болмақ. Тірі тілде көненің көздері молынан сақталған. Жазба мұралар қазіргі тілдегі сол деректерді тиянақтау, анықтау үшін ғана қажет болады. Демек, тілдің тарихын зерттеуде ең негізгі табан тірер дерек қазіргі тілден алынуы қажет те, жазба мұралар дерегімен нақтылануы керек» [3, 20–25].

«Дала уәлаяты» газетіндегі ескі кітаби сөздер жайында «Тілтаным» журналына шыққан мақаламызда айтылады [4, 93].

Өз қолымда «Қазақ ескі жазу лексикасының сөздігіне» ұсынар 230 беттік қолжазба дайын, 4 000-дай атау сөз мысалымен жинақталған. Ендігі атқарылар үлкен жұмыс, 4000 сөздің мағынасын анықтап, толыққанды сөздік мақала ретінде дайындау қажет. Жұмыстан үзінді:

БЕК – *өте*. Адамдарға *бек мунис* болар олар («Шаһмаран». Бабалар сөзі. 2-том. 147-б., 2004. 100 томдық). Жүрдіңіз бе, *бек* есен-аман, – деді («Шаһмаран». Бабалар сөзі. 2-том. 220-б., 2004. 100 томдық). Ол таудың ар жағында *бек* көп жерлер («Шаһмаран». Бабалар сөзі. 2-том. 223-б., 2004. 100 томдық). *Бек* тығыздық болыпты бұ жаһанда («Шаһмаран». Бабалар сөзі. 2-том. 228-б., 2004. 100 томдық).

БЕГІРЕК – *мықтырақ*. Осы аттың жүруі *бегірек* жат («Шаһмаран». Бабалар сөзі. 2-том. 100-б., 2004. 100 томдық). *Бегірек* заһар, өткірірек тістісі-ді («Шаһмаран». Бабалар сөзі. 2-том. 30-б., 2004. 100 томдық). Аппақ шаһар әдемі *бегірек* асқан («Шаһмаран». Бабалар сөзі. 2-том. 143-б., 2004. 100 томдық). Кіші қызы *бегірек* көркем екен («Шаһмаран». Бабалар сөзі. 2-том. 183-б., 2004. 100 томдық).

ТҮРҮР – түр+грам.форма: *тұрады*. Арызым-зағифамыз хамла *тұрұр* («Қисса Шеризат». Бабалар сөзі. 3-том. 11-б., 2004. 100 томдық). Сіздерді ренжітпей билеп *тұрұр* («Қисса Шеризат». Бабалар сөзі. 3-том. 11-б., 2004. 100 томдық). Іс дегенім бір ғаурат хамла *тұрұр* («Қисса Шеризат». Бабалар сөзі. 3-том. 13-б., 2004. 100 томдық). Түнгеше ынтызар боп *тұрұр* едім («Хикаят дастан Хатымтай». Бабалар сөзі. 4-том. 123-б., 2004. 100 томдық).

КЕУЛІ – *көңілі*. *Кеуліне* шаттық енеді («Қарқабат». Бабалар сөзі. 3-том. 42-б., 2004. 100 томдық). *Кеуліңде* титтей шер қалмас («Қарқабат». Бабалар сөзі. 3-том. 57-б., 2004. 100 томдық).

АНТ АУУ – *сертінен таю*. Елшіні өлтірген Аблайға *ант ауып* қалмақ халқы жеңіп, Аблайды бас қылып жүз кісіні ұстап алып еліне апарыпты (ДУГ. 1891 ж. Қазақтың мәселесі. 314-б.).

АҚЫРЫН ТИЯНАҚ ЕТІП ҰЙҒАРУ – *қортындылау*. Бұл баяннаманың *ақырын тиянақ етіп ұйғарамыз* һәм шаттықпенен қосып жазамыз, әгерде Шоқан Уәлиханов ғылым, өнер иесі, халықтың ғадет заңын біліп, даңғыл биік жолға шықса да өзінің туған жайын жатырқамалды һәм ұмытпады (ДУГ. 1894 ж. Ш.Ш.Уәлиханов. 517-519-бб.).

ҮМІТЛІ – *үмітті*. Өзінің Керім патшаның баласы екенін, өзіндей Жалал патшаға келгендерін һәм пәлеге кіріптар *үмітлі* болғандарын бір-бірлеп баян қылып (ДУГ. 1893 ж. Наурыз. 459-б.).

Мақаламызды қортындылай келе, тіл – көне құбылыс, тарихи категория. Қазақ тілінің тілдік мұрасы, сөз байлығы бізге жазба ескерткіштер, халықтың ауыз әдебиеті мен ауызекі сөйлеу тілі арқылы жетті. Осы ескі тіл бірліктерді, көне формаларды сөздікте мүмкіндігінше семантикасын дәл тауып көрсете білу сөздікті құрастырушылардың алға қойған зор міндеті.

ӘДЕБИЕТТІР ТІЗІМІ:

- [1] Жубанов Х.К. К постановке исследования истории фонетики казахского языка // Труды Института национальной культуры. – 1935. – Т. 1.
- [2] Жубанов К. Из истории слов в казахском предложении. – Алматы: Ғылым, 1996. – 280 с.
- [3] Әбілқасымов Б., Ибатов Ә., Жұбанов Е. Қазақ тілі қалыптасуының тарихи кезеңдері // Қаз ССР ҒА-ның Хабарлары. – Алматы, 1988. – № 11. –20–25 бб.
- [4] Көбденова Г.Б. «Дала уәлаяты» газетіндегі ескі кітаби сөздер // «Тілтаным» журналы. №1, 2019 жыл. 93-97 бб.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

Абитжанова Ж.А. – А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты. Алматы қаласы, Қазақстан

Аманбаева А.Ж. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері, ф.ғ.к.

Бесіров Е.Б. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері, магистрант. Алматы қаласы, Қазақстан

Жұмабаева Ж.Т. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы қаласы, Қазақстан

Жүнісбек Ә. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор. Алматы қаласы, Қазақстан

Көбденова Г.Б. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы қ., Қазақстан

Қапалбек Б. – Мемлекеттік тілді дамыту институтының атқарушы директоры, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы қаласы, Қазақстан

Одилов Ё. – Ўзбекистон Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти бўлим мудири, филология фанлари доктори. Тошкент, Ўзбекистон

Пашан Д.М. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы қ., Қазақстан

Тлегенова Г. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері, докторант. Алматы қаласы, Қазақстан

Uderbaev A. – Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan.

Zhaxylikova K. – doctor of pedagogical Sciences, Professor, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan

МАЗМҰНЫ

<i>Жүнісбек Ә.</i> Ортақ түрік латын әліпбиі жайлы	3
<i>Қапалбек Б.</i> Тілдегі үнемдеу тәсілі сөйлеу кезінде жүзеге асады	11
<i>Аманбаева А.Ж.</i> Орфоэпиялық сөздіктің ерекшелігі мен белгілердің атқаратын қызметі	17
<i>Пашиан Д.М.</i> Араб, парсы тілдерінен енген сөздердің мағынасының тарылуы мен кеңеюі	22
<i>Абитжанова Ж.А.</i> Ескі сөздердің табиғаты	26
<i>Жұмбабаева Ж.Т.</i> Қазақ орфоэпиясының кейбір мәселелері	31
<i>Zhaxylikova K., Uderbaev A.</i> About formation of geodesic terms by abbreviations	35
<i>Одилов Е.</i> Тилл ва тафаккур муносабати: Ўзаро таъсирлавуш	41
<i>Плегенова Г., Бесіров Е.Б.</i> Жартылай автоматты метабелгіленім жасасудың практикалық тұстары	49
<i>Көбденова Г.Б.</i> «Қазақ ескі жазу лексикасының сөздігінің» сөздік мақаласының лексикографиялық параметрі	53

Техникалық редакторы әрі беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 846

Теруге берілді 15.05.2021. Басуға қол қойылды 26.06.2021.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 4,25
Есепке алынатын баспа табағы 4,00
Таралымы 200. Тапсырыс №41.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Алматы қ.
Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БжҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Технический редактор и верстальщик: Е. Б. Бесиров

ИБ № 846

Сдан на набор 15.05.2021. подписано в печать 26.06.2021.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание. Условный печатный лист 4,25
Лист печатный учитываемый 4,00
Тираж 200. Заказ №41.

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Technical editor and layout designer: Y.B. Bessirov

Submitted for recruitment on 15.05.21. signed to the press on 26.06.2021.
Format 70x100 1/16. Offset edition. Conditional printed sheet 4,25
Printed sheet accounted for 4,00
Edition of 200. Order number 41.

Editorial office address:
050010. Almaty, Kurmangazy str., 29
Institute of linguistics.A. Baitursynova KN MES RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

